द्रष्टा र दृश्य

शरत्कुमार भट्टराई

द्रष्टा र दृश्य

शरत्कुमार भट्टराई

पुस्तकको नाम	:	द्रष्टा र दृश्य
लेखक	:	शरत्कुमार भट्टराई
सर्वाधिकार	:	© लेखकमा सुरक्षित
प्रकाशक	:	श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष विजयचोक, प्रयागमार्ग, बत्तीसपुतली–९, काठमाडौं। फोन : ४११००५८
प्रकाशन मिति	:	वि.सं. २०७२ साल, वसन्तपञ्चमी
प्रकाशित सङ्ख्या	:	३०० प्रति
मूल्य	:	रू. २००।–
कम्प्युटर सेटिङ्ग	:	श्रीखड्गप्रसाद खनाल
मुद्रक	:	एलायन्स प्रिन्टर्स एण्ड मिडिया हाउस प्रा.लि. सरस्वतीनगर, काठमाडौं।

शिवशक्ति
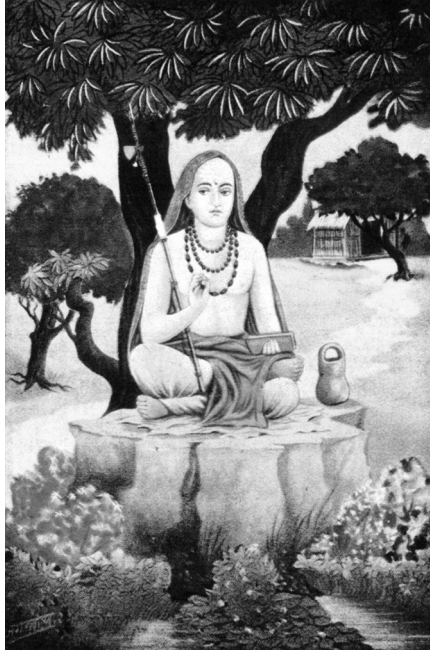
आद्यजगद्‌गुरु श्रीशङ्कराचार्य

प्रकाशकको भनाइ

यस कोषले आफ्नो स्रोत र साधनले भ्याएसम्म आध्यात्मिक विषयका अझ त्यसमा पनि विशेषरूपमा भक्ति र ज्ञानका विषयमा लेखिएका ग्रन्थहरू प्रकाशन गर्दै आएको छ। यस २०७२ सालमा पनि श्रीशरत्कुमार भट्टराईज्यूले लेख्नुभएका ग्रन्थहरूजस्तै यस द्रष्टा र दृश्य ग्रन्थको पनि प्रकाशन गर्न पाएकोमा यस कोषलाई अपार खुशी लागेको छ।

यो ग्रन्थ जिज्ञासु मुमुक्षुहरूका लागि अत्यन्त पठनीय हुनेछ भन्ने यस कोषले ठानेको छ। अद्वैत वेदान्तको सूक्ष्मसारका रूपमा यस ग्रन्थको प्रणयन भएको देखिन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा अद्वैत वेदान्तको परम्परामा यस ग्रन्थको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान हुनसक्ने आशा गर्न सकिन्छ। यसको अध्ययनबाट अद्वैत वेदान्तका स्पष्ट हुन नसकेका धेरै कुराहरूमा पाठकहरू अझै स्पष्ट हुनुहुनेछ भन्ने यो कोष ठान्दछ।

यो लघुकाय 'द्रष्टा र दृश्य' ग्रन्थ अद्वैत वेदान्तका महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तहरूको तात्पर्यमात्र ग्रहण गरेर छन्दमा लेखिएको काव्यात्मक लघु ग्रन्थ हो। यस ग्रन्थलाई वेदान्तको अवतर्णिका भन्न पनि सकिन्छ। अद्वैत वेदान्तका केही प्रसिद्ध, अप्रसिद्ध तर दुरूह पारिभाषिक शब्दहरू पनि यसमा दिइएका छन्। जिज्ञासु मुमुक्षुका लागि अद्वैत वेदान्तका दुरूह शब्दहरू बुझ्न सुगम हुनेछ भन्ने यस कोषले सम्झेको छ।

यस्तो महत्त्वपूर्ण ग्रन्थको प्रकाशनको अभिभारा पाएकोमा

यो कोष लेखकप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछ। अतः यो ग्रन्थ सबैका लागि सङ्ग्रहणीय र पठनीयसमेत हुनेछ भन्ने कोषले विश्वास गरेको छ। धन्यवाद। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

२०७२ साल,
वसन्तपञ्चमी

श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष

‘द्रष्टा र दृश्य’ माथि एक दृष्टि

वेदान्त सजिलो विषय होइन । यो पढ्न कठिन, पढेर बुझ्न झन् कठिन र आफूले बुझेर अरूले बुझ्ने गरी लेख्न सबैभन्दा कठिन विषय हो । यस विषयको गहन दार्शनिक र आध्यात्मिक अभिप्राय ठम्याउनुभन्दा पहिले यसका पारिभाषिक शब्दहरूको अर्थ बुझ्न नै कठिन छ । त्यस्ता शब्दहरूको कोशीय अर्थ मात्र बुझेर वेदान्तविद् बन्न खोज्नु कुहिनाले चट्टान फुटाउनु जस्तो दुष्प्रयास हुन जान्छ । पूर्वजन्मको संस्कार र यस जन्मको सतत प्रयास र साधनाले मात्र मानिसलाई वेदान्ततर्फ प्रवृत्त गराउँछन् । लोकरमणमा लिप्त व्यक्ति आत्मरमणतर्फ अभिमुख हुन सक्तैन । उपाधिको अहङ्कारले ग्रस्त व्यक्ति पनि वस्तुतः वेदान्ती बन्दैन । उमेर ढल्कँदै गएपछि, इन्द्रियको अकर्मण्यता बढ्दै गएपछि र वेदनाको विस्तार हुँदै गएपछि मानव भएर जन्मनुको अलिकति चेतना भएको मानिस वेदान्ततर्फ आकृष्ट हुन्छ। त्यस बेला उसले धेरै गुमाइसकेको हुन्छ र त्यस क्रममा उसको आत्मबोध, मनन र चिन्तन गर्ने क्षमता पनि समाप्तप्रायः हुन पुग्छ। तर त्यस्तो व्यक्तिमा पनि वेदान्तको अनुसरण गरेर आत्मशान्ति, दृष्टि र त्यसबाट अन्ततः मुक्ति प्राप्त गर्ने अभिलाषा रहिरहेको हुन्छ । बहुसङ्ख्यक मानिसको जीवनको यथार्थ यही हो । यस्ता मानिसका लागि वेदान्तका मूल ग्रन्थको अध्ययन र अनुशीलन गरी आत्मज्ञान गर्नु सम्भव हुँदैन । उनीहरूलाई शास्त्रको मर्यादा कायम राखी वेदान्त बुझाउनु चुनौतीपूर्ण हुन्छ । त्यस्तो चुनौतीको सामना गरी वेदान्त दर्शनको मूल मर्म र मान्यतालाई आत्मसात् गरी सरल पद्यात्मक शैलीमा विषयवस्तुको प्रतिपादन गर्नु

बहुप्रचारित वेदान्तीहरूका लागि पनि दुस्साध्य काम हो। शरत्कुमार भट्टराईज्यूको 'द्रष्टा र दृश्य'ले यस्तै चुनौतीको समाधान गरेको छ र मुमुक्षुहरूका लागि वेदान्तको सरल सुबोध ज्ञान गराउन सफलता पनि पाएको छ।

'द्रष्टा र दृश्य' बाइस ओटा पद्यात्मक रचनाको सङ्ग्रह हो। अनुष्टुप् छन्दमा लेखिएका रचनामा कवित्वभन्दा दर्शन प्रबल भएको देखिन्छ। वेदान्तमा 'सृष्टि', 'स्थूलदेह', 'सूक्ष्म देह', 'कारण शरीर', 'मोक्ष', 'प्रलय' आदि पारिभाषिक शब्द हुन्। वेदान्तका सन्दर्भमा यिनको विशिष्ट अर्थ हुन्छ जसलाई सबैले बुझ्न सक्तैनन्। यहाँ यस्तै शब्दहरूलाई विभिन्न प्रमाणहरू उद्धरण गरी सरलतासँग बुझाउन खोजिएको छ। धेरै मूल पुस्तकहरू हेर्नेहरूका लागि पनि अस्पष्ट भएका विषयको सरल, शास्त्रीय र सारपूर्ण प्रतिपादन यस पुस्तकको विशेषता नै हो। उदाहरणका लागि सत्य र ब्रह्मलाई अत्यन्त सरल रूपमा यसरी बुझाइएको छ –

व्यावहारिक हो सत्य प्रपञ्च सत्य होइन।
पारमार्थिक हो सत्य ब्रह्म असत्य होइन॥ (सृष्टि १७)

कहिलेकाहीँ एकवेदीका लागि मात्र नभई चतुर्वेदीका लागि पनि वेदको सार के हो भन्ने विषयमा भ्रम हुन्छ। वेदै नपढी र नबुझी वेदान्ती हुन सम्भव छैन। यहाँ वेदको सारलाई यसरी स्पष्ट पारिएको छ –

एषणा कामना राखी भोगमै नित्य रम्दछ।
भने त्यो आत्मघाती हो भनेर वेद भन्दछ॥ (अनुशयी ७)

आफ्नो वेदशाखाको महावाक्य मात्र मुक्तिको साधन हो भन्ने सिद्धान्तको सरल संस्थापना यसरी भएको छ –

अरू साधन जस्ता हुन् होइनन् मुख्य साधन ।

महावाक्य विना अर्को मिल्दैन मुक्तिसाधन ॥ (मोक्ष १३)

यी उदाहरणहरू 'स्थालीपुलाकन्याय' का लागि उद्धृत गरिएका हुन् । वेदान्तका कष्टबोध्य शब्द, पदावली र प्रसङ्गहरूको सरल पद्यात्मक प्रतिपादन यस कृतिमा भएको छ। वेदान्तका दर्जनौं प्रौढ ग्रन्थ प्रकाशित गरिसक्नु भएका लेखकको यस रचनाले पद्यात्मक आस्वादनसहित वेदान्त दर्शनको गूढ र गहन ज्ञान सरल शैलीमा आर्जन गर्न सहयोग गरेको छ। रमरम कवित्व, गम्भीर दर्शन र अनुसन्धानात्मक दृष्टि नै 'द्रष्टा र दृश्य' को समष्टि हो ।

२०७२ साल, वसन्तपञ्चमी — सहप्रा.ध्रुवप्रसाद भट्टराई

भूमिका

अनन्त विश्वब्रह्माण्ड, चर, अचर, स्थूल, सूक्ष्म, दृश्य, अदृश्य आदि सम्पूर्ण सृष्टि परमात्माको विवर्तितरूप हो। अपरिमेय शक्तिसम्पन्न द्रष्टा परमात्माको विश्वसृष्टि गर्ने कामना र इच्छाबाट नै यो दृश्यात्मक मायिक प्रपञ्चको उद्भव भएको हो। अचिन्त्य शक्ति र सत्तायुक्त परब्रह्मको उन्मेषमा सृष्टि हुन्छ र निमेषमा प्रलय हुन्छ। द्रष्टाको दृष्टि नै सृष्टि हो। द्रष्टा, दृष्टि र दृश्यात्मक त्रिपुटीयुक्त मिथ्या जड प्रपञ्च नै दृश्य हो। स्वप्न प्रपञ्च जस्तै क्षणिक, प्रातिभासिक, मिथ्या तथा व्यावहारिक सत् जस्तो दृश्यप्रपञ्च हो। पारमार्थिक अवस्थामा दृश्य त्यसरी नै हराउँछ जसरी रज्जुमा देखा परेको तुला अविद्याद्वारा उद्भूत प्रातिभासिक सर्प हराउँछ, शिपिमा देखा परेको चाँदी हराउँछ र तातेको बालुवामा देखा परेको मृगमरीचिका अर्थात् जल हराउँछ।

द्रष्टा स्वयं प्रकाश, चेतनस्वरूप, सत्स्वरूप, ज्ञानस्वरूप, आनन्दस्वरूप, अनन्त, अनादि, अपरिमेय, कर्तुं, अकर्तुं, अन्यथा कर्तुं समर्थ एकमात्र अद्वितीय ब्रह्मतत्त्व हो। किन्तु त्यसको विपरीत दृश्य परप्रकाश्य, अचेतन, असत्, मूढ, अन्धकार, दुःखद, सीमित, परिच्छिन्न, सादि, परिमेय, अचेतन, नाना, मायाको विकार र घोर जडतत्त्व हो। द्रष्टा त्रिगुणातीत, माया र मायाको कार्यभन्दा पर परमकारण स्वरूप हो। चेतन ब्रह्मको सत्ता पाएर प्रकृति, महत्तत्त्व र त्रिगुणात्मक अहङ्कार समेत ब्रह्मको सृष्टिचक्र सञ्चालन गर्ने कार्यमा सहयोगी हुन्छन्। चेतन द्रष्टाको आध्यासिक सम्बन्धले गर्दा उपर्युक्त जडमायाका विकारहरू चेतन जस्ता भएर काम गर्दछन्। व्यावहारिक दृष्टिले चित् र

जडको सम्बन्धलाई आध्यासिक भनिए पनि वस्तुतः यो जड प्रपञ्च ब्रह्मको विवर्त हो ।

आध्यासिक सम्बन्धद्वारा अधिष्ठानभूत भौतिक पदार्थ जड, देख्न, छुन र महसुस गर्न सकिने मायिक वस्तु हो । त्यसै अधिष्ठानमा अज्ञानको आवरण शक्तिले आवृत गरेर त्यसै आवृत अधिष्ठान माथि अज्ञानले आफ्नू विक्षेपशक्तिद्वारा व्यावहारिक तद्वस्तु अधिष्ठान विपरीतको प्रातिभासिक अतद्वस्तुको सिर्जना गरेर भ्रम सिर्जना गर्दछ । यसलाई अद्वैत दर्शनको शब्दावलीमा 'अतस्मिन् वस्तुनि तद्बुद्धिः' जुन वस्तुमा त्यो वस्तु छैन त्यसैमा त्यस नभएका वस्तुको प्रतिभास वा झल्को भनिन्छ । उदाहरणका लागि सर्प नभएको रज्जुमा अर्थात् डोरीमा सर्पको प्रतिभास, सर्पबुद्धि वा सर्पको प्रतीति हुनु हो । यो अतस्मिन् तद्बुद्धि हो । शुक्तिमा रजतको प्रतिभास र तातो बालुवामा जलको प्रतिभास आदि पनि यसका उदाहरणहरू हुन् । त्यसै गरेर चेतन आत्मामा अचेतन, जड देह र देहधर्म अर्थात् स्थूलत्व, कृशत्व, सुखित्व, दुःखित्व, प्रमातृत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्वादि मायिक धर्मको प्रतीति हुनु पनि हो । साराशंतः प्रत्येक प्राणी वा जीवात्मा पुञ्जीभूत वा एकीभूत द्रष्टा र दृश्यको नमुना हो । गम्भीर भएर चिन्तन गर्ने हो भने जीव दुवै आफैं हो । जे ब्रह्माण्डमा छ प्रत्येक शरीरमा सूक्ष्मरूपमा त्यही छ । किनभने अद्वैतवेदान्त अनुसार चिद् अंश र जड् अंश आध्यासिक सम्बन्धबाट मिलेर अहंस्वरूप जीव बन्दछ । प्रत्येक जीव चेतन र जडको ग्रन्थि अर्थात् गाँठो हो । जीवमा रहेको चेतन अंश द्रष्टा हो भने जड अंश दृश्य हो ।

उपर्युक्त आध्यासिक प्रतीति मायिक दृश्य अधिष्ठानमा हुन्छ । आधार र आधेय प्रायः मायिक पदार्थ नै हुन्छन् । वस्तुतः अद्वैत वेदान्त दर्शनले सम्पूर्ण चराचर सृष्टिको अभिन्नरूपमा उपादान

कारण र निमित्तकारण पनि चेतन ब्रह्मलाई मानेको छ। किन्तु जगत् सृष्टिको उपादान कारण न्याय, योग, वैशेषिक, साङ्ख्य आदि आस्तिक दर्शनहरूले त्रिगुणात्मक जड तथा अचेतन प्रधान वा प्रकृतिलाई नै उपादान कारण मान्दछन् । यसै परिप्रेक्ष्यमा उनीहरू चेतन तथा गुणातीत ब्रह्मबाट अचेतन तथा जड प्रपञ्चको कसरी सृष्टि हुन्छ ? भनेर जिज्ञासा प्रकट गर्दछन् । 'कारणगुणाः कार्य गुणानारभन्ते' अर्थात् उपादान कारणहरूका गुणहरूले कार्यका गुणहरू आरम्भ गर्दछन् भन्ने जडकारणवादीहरू मान्दछन् । किन कि प्रधान वा प्रकृति दुवै त्रिगुणी, जड र अचेतन हुन् । तदनुरूप कारणका गुणहरू नै सम्पूर्ण स्थूल र सूक्ष्म प्रपञ्चमा समेत अनुस्यूत भएर रहन्छन् । अतः त्रिगुणरहित सद् चेतन ब्रह्म जड तथा त्रिगुणात्मक सृष्टि प्रपञ्चको उपादान कारण हुन सक्तैन भन्ने उनीहरूको भनाइ छ ।

उपर्युक्त जडवादी अवैदिक सिद्धान्त स्थूल दृष्टिले व्यावहारिकरूपमा ठीकै हो जस्तो देखिए पनि पारमार्थिक दृष्टिले सूक्ष्मरूपमा विचार गर्दा भने ठीक होइन । किन भने अद्वैत वेदान्तको सृष्टि सिद्धान्त 'अद्वैतवादस्तु विवर्तवादः' अर्थात् विवर्तवाद हो । विवर्तवादमा उपादान कारणका गुणहरू कार्यप्रपञ्चमा सर्दैनन् । यसमा 'विवर्तो नाम उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः' भन्ने सिद्धान्त लागू हुन्छ । यतिमात्रै होइन मायाका जडविकाररहितको सृष्टि नै विवर्त हो, अर्थात् 'अतत्त्वोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदीरितः' भनेर शास्त्राचार्यहरूले भनेका छन् ।

यो भयो द्रष्टा र दृष्टिको सम्बन्धमा शास्त्रहरूका आधारमा गरिएको सङ्क्षिप्त विवेचना । यसपछि यस अल्पकाय द्रष्टा र दृष्टिको उद्भवको सङ्क्षिप्त वृत्तान्त दिनु सान्दर्भिक ठान्दछु । समग्र जीवनमा मैले प्राप्त गरेको भनेको मेरो घरको वातावरण,

मैले बालक कालमा प्राप्त गरेको सुसंस्कृत संस्कार र गाउँको ब्रह्मसमाजले प्रदान गरेको लोकोत्तर सनातन वैदिक परिवेश नै हो । त्यस वेला मेरो घर एउटा जीवन्त गुरुकुल थियो । त्यसकी कुलगुरु गुरुमाता आबाल ब्रह्मचारिणी, सती, साध्वी बालकुमारी हुनुहुन्थ्यो । उहाँले शिशु अवस्थाबाट नै घरका सबै बालक बालिकाहरूलाई मात्र होइन वयस्कहरूलाई पनि आफ्नै घरको दलानमा जम्मा गरेर काठको धुलौटे पाटीमा र बाँसको पटँ्यासमा समेत क, ख लेख्न सिकाएर अक्षरारम्भ गराउनुहुन्थ्यो । अत्यन्त वात्सल्यपूर्ण व्यवहारका साथ माया गरेर सबैलाई पढाउनुहुन्थ्यो । कसैकसैलाई आफ्नै काखमा राखेर पनि पढाउनुहुन्थ्यो । त्यस्तो भाग्यमानी बालकहरूमा म पनि एक थिएँ । वैखरी अर्थात् बारखरी र मात्रा समेत जानेपछि गुरुमाताकै काखमा बसेर भानुभक्तीय रामायणको वाचन गर्न मैले उहाँबाटै सिकें । त्यसबाट दुईथरी संस्कारहरू ममा आधान हुन गए । पैलो किताब पढ्ने संस्कार र दोस्रो रामायण वाचन गर्ने शैली । त्यसको प्रभाव ममा अमिट भएर रहन गयो र अझै पनि अक्षुण्ण छ। वनवासरूपी प्रवासमा रहेका बेला मायिक शूर्पणखा र सुनको मृगले आकृष्ट गर्ने दुष्प्रयास गर्दा राम आकृष्ट नभएको दृढ चरित्रबाट अनुप्राणित भएर म कामिनी र काञ्चनको आकर्षणबाट आजीवन जोगिन सफल भएँ । मातापिताप्रतिको भक्ति, परोपकार, सहयोग, जतिसुकै ठूलो आकर्षण दिए पनि सत्ता र धनसम्पत्तिप्रतिको अनाकर्षण, त्यागको भावना र जतिसक्यो उति यी सबैबाट उपरत भएर साक्षी भावमा रहन प्रयास गर्ने संस्कार पनि रामायणले ममा बसाल्यो । आफ्ना र अरूबाटसमेत अपमानित भएमा, ईर्ष्या गरेमा र विनास्वार्थ आफूले अत्यन्त उपकार र सहयोग गरेका मान्छेले कृतघ्नता देखाए पनि

सहन गर्ने जस्ता सद्‌गुणका साथै अभावमा बसेर पनि हाँस्न सक्ने जस्ता सद्‌गुणहरू पनि रामायणबाटै सिक्ने सत्प्रयास मैले गरें ।

गुरुमाताले मलाई रामायणपछि कृष्णचरित्र, महाभारत, भागवत, सप्तशती चण्डी आदि नेपाली र संस्कृतका धेरै थरी किताबहरू पढ्न सक्ने बनाउनु भयो ।

गुरुमाताको काखबाट बिस्तारै भूमिमा झरेर म किताब पढ्न थालें । जस्मा मुख्य किताब भानुभक्तको रामायण नै थियो । व्रतबन्ध नभएसम्म गाई, बाख्रा र भैंसी चराउन वन, पाखा र चउर आदिमा जाँदा पनि पुस्तक लिएर जान्थें र वनको एकान्त वृक्षको छायामा बसेर म पढ्दथें । घाँस काट्न नकटी आदि अटव्य वनमा जाँदा र घरमाथिका लङ्गुर, नूनथला, लेखर्क समेतका लेकाली वनमा जाँदा चाहिँ कण्ठस्थ पारेका रामायण आदिका श्लोकहरू म लेघ्रो तानेर गाउने गर्दथें । व्रतबन्ध उपनयन संस्कार गर्दा गायत्री मन्त्र श्रवण गराउने र आफ्नो शाखाको समग्र वेद पढाउने अधिकार र कर्तव्य सनातन वैदिक परम्परामा पिताको हुन्छ । तदनुसार आफ्नो पढ्ने अधिकार भएको माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेद शाखाको समग्र अध्ययन मैले पिताजीबाटै गर्ने सौभाग्य पाएँ ।

वेद पढिसकेपछि मेरो अध्ययन गर्ने इच्छा बढेर गयो । दाजुसँग घरमा नै वसन्तपञ्चमीको शुभमुहूर्त पारेर लघुकौमुदी, अमरकोश र रघुवंश महाकाव्य पढ्न थालें । पढ्नुका साथै घरमा परि आउने खेती, किसानी, गाई, बाख्रा, घाँस, दाउरा, लेक, बेसी गर्नुका साथसाथै पिताजी र दाजुका साथ लागेर पात्ले, भन्ज्याङ, खार्पा, तिर्पा र चिउरीवास समेतका यजमानका घरमा म जान थालें ।

दाजु काठमाडौंमा पढ्न हिँडेपछि मेरो घरको पढाइमा पूर्णविराम लाग्न गयो, त्यसै वेला गाउँमा नै स्थानीय व्यक्तिहरूको

सक्रियता र सहयोगमा संस्कृत समेत पढाउने गरी एउटा पाठशाला खुल्यो। मेरो तत्कालीन[1] गाउँ प्रायः उपाध्याय भट्टराईहरूको वसोवास भएको अत्यन्त रमणीय तथा सम्म परेको र वरिपरि घना जङ्गल भएको गाउँ थियो। त्यो जङ्गली जनावर, पक्षीहरूयुक्त र दूधकोशी तथा रावा, लङ्गुर र जुके खोला आदि नदीनालाहरूले परिवेष्टित लेकबेसी मिलेको[2] सुन्दर ब्रह्मबस्ती थियो। धेरैजसो गृहस्थका घरमा सुसंस्कारपूर्ण कर्मिष्ठ पढे लेखेका पण्डित विद्वान्‌हरू हुन्थे। गाउँमा सधैं शास्त्रचर्चा, पुराण, कीर्तन, सभा, वैठक, कचहरी र पञ्चायत समेत चलिरहन्थे। प्रत्येक घरका पण्डित, पुरोहित र ज्योतिषीहरू आफ्ना पढ्ने उमेर पुगेका छोराहरूलाई आफ्नू परम्परा थाम्न थोरै भए पनि संस्कृत शिक्षा

---

१. लामो डाँडो चउर छ जहाँ नित्य चल्छन् जहाज।
आफ्ना सारा परिजन सँगै बस्छ सोझो समाज॥
आतेजाते सुगम अति नै वायुसेवा हुनाले।
लामीडाँडा झकमक हुने कागती सुन्तलाले॥

– श्रद्धाञ्जलि, सं. २०५२

लामीडाँडा झलमल सधैं उच्च डाँडो हुनाले।
लामीडाँडा सघन अति नै वृक्ष बाक्ला हुनाले॥
लामीडाँडा शिवतर सधैं ब्रह्मवस्ती हुनाले।
लामीडाँडा प्रियतर सधैं लेकवेसी हुनाले॥

– पिता ४, वन्दना २०६८

२. लामीडाँडा धवल हिमका शैलले घेरिएको।
खोलानाला सघन वनका पङ्क्तिले बेरिएको॥
बग्छिन् छ्यौमै हिमजल नदी दूधकी दूधकोशी।
आमाले झैं मधुर पयले नित्य सन्तान पोसी॥

– माता १, वन्दना, सं. २०६८

दिन चाहन्थे । यसै उद्देश्य परिपूर्तिका लागि प्राथमिक संस्कृत पाठशाला खुल्न पुग्यो । त्यस पाठशालामा पढाउने एकमात्र विद्वान् गुरु महाप्रसाद तिमल्सिना हुनुहुन्थ्यो ।

जुनसुकै उद्देश्यबाट पाठशाला खुलेको भए पनि पढ्ने मेरो उत्कट अभिलाषा थोरै मात्रामा भए पनि पूर्ण भएको थियो । मैले घरमा शुरुमा नै गुरुमाताबाट अक्षरारम्भ र साधारण शिक्षा पाएको थिएँ । पिताजीबाट वेद, रुद्रीका साथै सामान्य कर्मकाण्डको शिक्षा, भक्तिमती साध्वी माताबाट निष्काम भगवद्भक्तिको शिक्षा र दाजुबाट संस्कृतको प्रारम्भिक शिक्षा समेत मैले पाइसकेको हुँदा मेरो प्राथमिक शिक्षाको जग तयार भइसकेको थियो । यसै परिप्रेक्ष्यमा पाठशालामा प्रवेश गरेर मैले अत्यन्त सहजताका साथ आफ्नू पढाइ अघि बढाउन सफल भएँ । ममा अध्ययन गर्ने तीव्र इच्छा, जाँगर र प्रतिभा भएर पनि मलाई घरव्यवहारले पढ्न साथ दिएको थिएन । मेरो घर सामान्य शिक्षा, कर्मकाण्ड, भागवतको प्रशिक्षण दिने केन्द्र नै भएको थियो । केही टाढा गाउँहरूबाट मावली, दिदी बहिनी, सानी आमा, ठूली आमाका छोरा नाति समेत हाम्रै घरमा बसेर पढ्दथे, खान्थे र सुत्दथे । घर एक प्रकारले विना शुल्कको आवासीय विद्यालय भएको थियो ।

दुई छोरा मध्ये दाजु पढ्न काठमाडौं हिँडेपछि घरमा पिताजीलाई सहयोग गर्ने म बाहेक भरपर्दो अर्को कोही पनि मान्छे थिएन । हुन त घरमा पढ्न बसेका विद्यार्थीहरू पनि थिए तर ती आलाकाँचा र अपरिष्कृत भएकाले भर पर्न सम्भव थिएन । यसै कारण पिताजीलाई खेतीपाती र जजमानीमा समेत मैले सघाउनु पर्दथ्यो । मेरो पढाइ निर्वाधरूपमा चल्न सकेन । तैपनि लघुकौमुदी, अमरकोश, रघुवंश समेतका संस्कृत शिक्षाका आधारभूत ग्रन्थहरू घरमा नै दाजुबाट थालनी गरेर गाउँका

पाठशालाका गुरुबाट केही अघि बढाउन म सफल भएको थिएँ । तर पनि मेरो इच्छा भने अपूर्ण नै थियो ।

अगाडिको संस्कृत शिक्षाका लागि खार्पामा रहेको सरकारी भाषापाठशालामा घरबाटै धाएर गुरु ढुण्डीराज पोखेलसँग संस्कृत र गुरु ज्वालाप्रसाद पोखेलसँग मैले English ABC पनि पढ्न शुरु गरें । किन्तु मेरो पढाइ त्यहाँ धेरै दिन चल्न सकेन र दिङ्लास्थित बालब्रह्मचारी षडानन्द संस्कृत विद्यालयमा पढ्न गएँ । त्यहाँको विद्यालयको परिवेश, पढाइको स्तर, ग्रामीण वातावरण र छात्रवृत्तिको उपलब्धता समेतबाट म अत्यन्त प्रभावित भएँ । त्यस विद्यालयमा पढाउने सबै गुरुहरू योग्य र विद्वान् हुनुहुन्थ्यो । उहाँहरू मध्ये गुरु पद्मराज अधिकारी र गुरु सेमन्तराज अधिकारीको प्रभाव ममा गहिरोसँग पऱ्यो । दुर्भाग्यवश पढ्दापढ्दै मलाई चैत वैशाखको गर्मी र औलोको ज्वरो आयो । धेरै समय बस्न स्वास्थ्यले दिएन । फर्केर घर आएँ । पढाइ छुट्यो । फेरि म पूर्ववत् घरव्यवहारमा संलग्न भएँ ।

केही समयपछि म पढ्न काठमाडौं आएँ । मेरो यसपछिको अरू विस्तृत वृत्तान्त मद्वारा लिखित जीवनयात्रा अर्थात् अनुस्मृतिमा परिसकेको छ । काठमाडौंमा दिनमा[३] संस्कृत र रातमा अङ्ग्रेजी पढ्थें । विद्यार्थीहरूको नेतृत्व गर्दै जेलयात्रा

---

३. नेता छात्र भएर छात्रहितमा सङ्घर्ष गर्दै गएँ ।
भोगी जेल र नेलका दिनहरू केही म बुझ्ने भएँ ॥
बी.पी.का पदचिह्नका पछि भई क्यै दूर हिँड्दै गएँ ।
आयो हुण्डर सत्र साल पुसको त्यै हुण्डरीले गएँ ॥
– अन्तिमयात्रा, वृद्धावस्था, विविधयात्रा २०५५

पनि गर्दथें । केही पढाइ पूरा गरेर र बाँकी चाहिँ पछि पूरा गर्ने उद्देश्यले म[४] सरकारी सेवामा प्रविष्ट भएँ । बाँकी पढाइ स्वदेश र विदेशमा समेत गएर मैले पूरा गरें । पटक पटक विदेशको यात्रा अध्ययन, लेखन र प्रकाशन समेत गर्दै मैले आफ्नू सरकारी सेवाको तीन दशक पूरा गरें ।

मेरो बाल्यकालको घरको वातावरण एकातर्फ शिक्षा, संस्कार, सनातन वैदिक धर्म र कर्मको केन्द्रजस्तो थियो भने अर्को तर्फ कवितामय पनि थियो । घरमा आबाल, वृद्ध र वनिता समेतले कविता कथ्ने, कथेका र रामायण आदि पुस्तकहरूबाट घोकेका छन्दका श्लोकहरू घरमा र मेलापात जाँदा समेत कण्ठै पारेर गाउँने गर्थे । सुख र दुःखका साथी तिनै कविताहरू हुन्थे । चिना लेख्ता, वैराग्य चल्दा र घरबाट पर्देश गएका छोराछोरी समेतलाई चिट्ठीपत्र[५] लेख्ता पनि पिताजी कवितामा नै लेख्नुहुन्थ्यो । त्यतिमात्रै होइन, गाउँघरमा विवाह र उत्सवहरूमा छन्दोबद्ध धार्मिक श्लोकहरू प्रतियोगिताका रूपमा नै समूह समूहमा बाँडिएर अत्यन्त उत्साह र जोसका साथ रातदिनै भन्ने अनुकरणीय चलन थियो । यही नै मनोरञ्जनको साधन पनि थियो । पूर्वोक्त कवितामय वातावरणले मेरो बालमस्तिष्कमा सानैदेखि सुसंस्कृत संस्कारको बीजारोपण गरेको थियो । काठमाडौं पढ्न आएपछि यसले

---

४. खाई जागिर सुस्तसुस्त सकिएँ आफैं हराए गएँ ।
पाएँ के भनु ? माथिमाथितिर नै ताकेर हिँड्ने भएँ ॥
सेवाबाट हटेर आज घरमा आएर बस्ने भएँ ।
मेरा सुन्दर कल्पना सब गए कामै नलाग्ने भएँ ॥
– वृद्धावस्था, अन्तिमयात्रा, विविधयात्रा वि.सं. २०५५

५. द्रष्टव्य : अनुस्मृति (जीवनयात्रा २०६७)

अङ्कुरित हुने, परिष्कृत हुने र झाँगिने सुअवसर पायो। यसैको फलस्वरूप विभिन्न कविसम्मेलनका साथै वि.सं. २०२६ सालमा तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानले आयोजना गरेको अन्तर्राष्ट्रिय [६]बृहत्कविता सम्मेलनमा 'अधिकार र कर्तव्य' विषयमा सर्वप्रथम भएर नगद सहितको स्वर्णपदकद्वारा तत्कालीन श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्रका बाहुलीबाट विभूषित हुन म सफल भएँ।

त्यसपछि भने मेरो प्रसुप्त काव्यिक प्रतिभा क्रमशः प्रस्फुटन हुन थाल्यो। त्यसभन्दा अघि रचिएका र पुरस्कृत भएका गद्य, पद्य, कविता, निबन्ध, समीक्षा र भजनहरू समेतलाई परिमार्जन र परिवर्धन समेत गर्दै छरिएर यत्र तत्र रहेका एवं विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका रचनाहरूलाई मैले सङ्कलन गर्न थालें। क्रमशः कविता लेखन र समालोचना तर्फ पनि मेरो कलम बढ्दै गयो। यसतर्फ मेरो प्रवृत्ति बढ्नुमा सर्वप्रथम पिताजीमा रहेको काव्यात्मक गुण, कवितामय पारिवारिक वातावरण र तत्कालीन ग्राम्य परिवेश नै प्रमुख कारकतत्त्व थिए। काव्यसाधनाको कारकतत्त्वका अतिरिक्त आध्यात्मिक तथा वैदान्तिक चिन्तनको सूक्ष्म बीजात्मक संस्कार पनि मैले बाल्यावस्थामा माता, पिता, गुरुमाता, दाजु, गुरु महाप्रसाद र ग्रामीण वातावरणबाट नै प्राप्त गरेको थिएँ। यसमा मुख्यरूपमा सती, साध्वी तथा भक्तिमती प्रातःस्मरणीया मेरी

---

६. अधिकार त हो प्राप्ति न दिइन्छ लिइन्छ यो।
जल्ले गर्दछ कर्तव्य त्यल्ले नै प्राप्त गर्छ यो॥
तिम्रा हिम्मत हुन् कृष्ण कर्म योग पढाउन।
उठ हे देशका पार्थ! यो नेपाल बनाउन॥

– आभास वि.सं. २०७२

माताको साक्षात् प्रभाव परेको छ। फलतः आजको मितिसम्ममा प्रकाशित यसै ग्रन्थको बाहिरी आवरण पृष्ठमा उत्टङ्कित लौकिक, भक्ति तथा वेदान्त दर्शन सम्बन्धी ग्रन्थहरूको सूचीबाट ज्ञात हुने छ।

यस लघुकाय ग्रन्थको सृजनाको मूल उत्प्रेरक विषयको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा त्यसको पृष्ठभूमि र आधारको सिंहावलोकन वा अनुस्मरण गर्ने परिप्रेक्ष्यमा नै उपर्युक्त पङ्क्तिहरूको जन्म भएको हो, विषयान्तर कत्ति पनि भएको छैन। किनभने यसको सृजनामा पनि यस पटक कतिपय कारणले अप्रत्यासितरूपमा मनमा उद्भूत विक्षेप नै कारकतत्त्व बन्यो। यसको अरू विवरण दिनु समयोचित ठान्दिन। अतः मौन बस्तछु।

शोक, ईर्ष्या, द्वेष, राग, रति, क्रोध, डाहा, प्रतिशोध आदि दुर्गुणहरूका कारण प्राणीका मनमा क्षोभ वा विक्षेप उत्पन्न हुन्छ। यसलाई सकारात्मक कार्यमा सदुपयोग गर्न सके सृजना, नवनिर्माण, नयाँ आविष्कार समेत हुन सक्तछ। ममा विक्षेप जुन बेला उत्पन्न हुन्छ वाल्मीकि कविले जस्तै साहित्य सृजनामा सदुपयोग गर्ने गरेको छु। व्याधाद्वारा मारिएको क्रौञ्चमिथुन पक्षीको कारण उत्पन्न शोकद्वारा विक्षिप्त वाल्मीकिको मनले तुरुन्तै [७]छन्दोवद्ध प्रथम कविताको सृजन गऱ्यो। त्यस्ता घटनाहरू विश्वइतिहासमा सर्वत्र देख्न सकिन्छन्। मातापिता ब्रह्मलीन हुनु भएपछि ममा उत्पन्न शोकले मेरो प्रथम शोककाव्य 'श्रद्धाञ्जलि २०५२' र केही समयको अन्तरालमा दोस्रो कृति 'वन्दना २०६८' को सृजना

---

७. मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥ – वाल्मीकि

गऱ्यो। मेरो काव्यसृजनामा विक्षेपले प्रायः जसो सृजनात्मक काम नै गरेको छ। आजसम्म सिर्जित काव्यकृतिमा यसको मुख्य भूमिका छ।

मनुष्यका पेटमा जम्मा भएर रहेका मल आदि विकारलाई पेटबाट बाहिर निकालेर फ्याँक्न प्राच्य स्वास्थ्यविज्ञान आयुर्वेद शास्त्रले विरेचनको प्रविधि अपनाएको छ भने पाश्चात्य स्वास्थ्य विज्ञानले Purgative र Laxative प्रविधि अपनाएको छ। किन्तु मनमा जम्मा भएर रहेको विकारलाई मनबाट बाहिर फ्याँक्न उपर्युक्त दुवै तरिका प्रयोग गर्न सम्भव हुँदैन। अतः उदाहरणका लागि मात्र यहाँ उल्लेख गरिएको हो।

मनमा जम्मा भएर रहेको विकारात्मक वेगलाई मनबाट निकालेर बाहिर फ्याँक्न स्थूल विधि अपनाएर सम्भव छैन। अतः मन जस्तै सूक्ष्म विधि अपनाउनु पर्ने हुन्छ। यसका लागि प्राचीन ऋषिहरूले नवरसयुक्त नाटक, काव्य, महाकाव्य, कथा, कहानी र असङ्ख्य पुराणादि शास्त्रहरूको रचना गरे, जसको दर्शन, श्रवण र पठन समेतबाट मनुष्यका मनमा जमेर रहेको मानसिक वेग मनबाट बाहिर निस्कन्छ र मानिस मानसिकरूपले स्वस्थ हुन्छ।

पाश्चात्य साहित्यमा खास गरेर प्राचीन ग्रिसेली साहित्यमा दार्शनिक Aristotale ले यसलाई साहित्यका माध्यमबाट प्रकाशन गरे। जसलाई ग्रीक भाषामा संज्ञाका रूपमा Catharos = Pure भनिन्छ। अङ्ग्रेजी भाषामा यसलाई विशेषणका रूपमा Cathartic वा Cathartical भनिन्छ। जसका अर्थहरू Cleansing, purifying, having the power of Cleansing the bowels, purgative आदि हुन्छन्। यही शब्द संज्ञावाचक हुँदा Catharsis भनिन्छ। जसका अर्थहरू हुन्छन् Purification, evacuation of the bowels,

purification of the emotions as by the drama, the purifying of the effects of a pent up emotion by bringing them to the surface of consciousness.

मेरा मनमा उद्भूत विक्षेपलाई मनबाट बाहिर निकाल्नका लागि काल्पनिक पात्रहरू तयार गरेर मैले 'एकादेशको कथा' नामक काव्य लेख्न शुरु गरें। मेरा सबै काव्य सिर्जनामा यस्तै काल्पनिक जड र अतिमानव पात्रहरू समेतलाई मानवीकरण गरेर मैले भन्नुपर्ने कुराहरूको अभिव्यक्ति उनीहरूका मुखबाट गराएको छु। यसलाई साहित्यको शब्दावलीमा उत्प्रेक्षा, रूपक अलङ्कार, साधारणीकरण प्रक्रिया स्वतः सम्भवी, कविनिबद्धवक्तृ प्रौढोक्ति आदि भनिन्छ। उदाहरणका लागि अमरसिंहको चिट्ठीमा गोसाँई कुण्डलाई र 'क्रान्तिदूत'मा हिमाललाई मानवीकरण Generalization गरेर मैले भन्नुपर्ने मभित्रका भावनाहरूलाई बोलाएको छु। 'बहादुरशाह'मा अतिमानव भगवान् श्रीपशुपतिलाई मानव बनाएर कविको वाणी दिएको छु । प्रायः सजीव, निर्जीव, पशुपक्षी समेत सबैका माध्यमबाट कविहरूले आफ्ना अनभिव्यक्त भावनालाई अभिव्यक्त गर्दछन्। यो परम्परा अपौरुषेय वेद, उपनिषद्, रामायण, महाभारत, पुराण, पञ्चतन्त्र आदि संस्कृत साहित्यमा पाइन्छ। यसरी कविले अभिव्यक्ति दिने प्रचलन संस्कृत साहित्यमा मात्र नभएर आधुनिक भाषा नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी आदि सबै भाषाका साहित्यमा पाइन्छ।

'एकादेशको कथा' अनुष्टुप् छन्दमा अन्तःकरणबाट धाराप्रवाहले प्रस्फुटन भयो। उपनिषद्, चर्पटपञ्जरी, चाणक्यनीति र अरू शास्त्रहरूका वचन र संज्ञाहरूसमेतबाट सम्पुटित एवं समलङ्कृत भएर उक्त सिर्जना ५०० श्लोकहरूमा निबद्ध

भइसकेपछि त्यसको आद्योपान्त मैले समीक्षा र सिंहावलोकन गर्दा त्यसै रूपमा प्रकाशन गर्दा सकारात्मक र रचनात्मक नभएर नकारात्मक हुने सम्भावना थियो। त्यसबाट मेरो विक्षेपात्मक चित्त शान्त नभएर झन् अशान्त हुने थियो। त्यसै कारण त्यसै रूपमा प्रकाशन गर्नु उपयुक्त नलागेर मैले त्यसलाई हाल दराजमा थन्क्याइदिएको छु। त्यसबाट मेरो विक्षेप केही मात्रामा शान्त भयो तर पनि पूर्ण शान्त नभएको हुँदा त्यस अवशिष्ट विक्षेपरूपी बीजबाट तपाईंका हातमा रहेको यो 'द्रष्टा र दृश्य' प्रस्फुटित भयो। यसको प्रकाशन र लोकार्पण पछि मेरो लौकिक साहित्य सृजना गर्ने रजोगुणी विक्षेप शान्त भएको छ। मेरो अन्तःकरणमा प्रायः उद्भूत हुने यस विक्षेपात्मक रजोगुणलाई उपसर्जन भावमा झारेर सात्त्विक भावलाई मुख्यरूपमा अघि सारेर म अद्वैत वेदान्तको चिन्तन र लेखन पनि गर्ने गर्दछु। यो मेरो नैसर्गिक स्वभाव नै भइसकेको छ।

अन्त्यमा यस लघुकाय कृतिलाई आद्योपान्त पढेर उत्साहप्रद अर्थवादयुक्त 'द्रष्टा र दृश्य माथि एक दृष्टि' नामक मन्तव्य प्रकट गर्नुहुने सहप्राध्यापक श्रीध्रुवप्रसाद भट्टराईज्यूलाई कृतज्ञता सहित हार्दिक धन्यवाद दिन्छु। प्रकाशक श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष र यो कृति तयार गरिदिने उट्टङ्कनकर्ता श्रीखड्गप्रसाद खनालज्यूलाई पनि म धन्यवाद दिन्छु। धन्यवाद।

विनीत –
शरत्कुमार भट्टराई

२०७२ साल,
वसन्तपञ्चमी

विषयसूची

द्रष्टा र दृश्य

१. सृष्टिपूर्व

अरू वस्तु कुनै केही थिएनन् सत्य वा असत् ।
स्थूल सूक्ष्म र मायाको थियो कारण एक सत् ॥
(१)

[1]सत् असत् सदसत् केही न स्थूल सूक्ष्म नै थिए ।
न आवरण आवृत्त न आवरक नै थिए ॥
(२)

सत् नै एक थियो पैले अद्वितीय अरू सब ।
थिएनन् सृष्टिका पैले प्रधान आदि उद्भव ॥
(३)

यसै विषयमा भन्छन् केही श्रुति कथञ्चन ।
'सदेव सौम्येदमग्रे' 'नेह नानास्ति किञ्चन' ॥
(४)

सृष्टिभन्दा निकै पूर्व थिएनन् सदसत्पर ।
उपादान थियो हेतु अव्यक्तरूपमा तर ॥
(५)

---

१. नासदासीन्नो सदासीत्तददानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
किमावरीव कुह कस्य शर्मन् नभः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥
– नासदीय सूक्त १

[२]तदैक्षत गरी फेरि अकामयतमा गयो ।
अव्यक्त जो थियो व्यक्त त्यस नै बाट सत् भयो ॥

(६)

[३]हात पाउ तथा आँखा वाणी मन कुनै न भै ।
रासका खेलका लागि मायाद्वारा रचे सबै ॥

(७)

कालो त्यो तमको राज्य थियो सब तमात्मक ।
थिएनन् अथवा केही सूर्यचन्द्र र तारक ॥

(८)

जताततै थियो सत् नै अव्यक्त नै असत् सरि ।
थिएन गणना केही कालरुद्ध भए सरि ॥

(९)

[४]अव्यक्त ब्रह्मबाटै नै भयो उत्पत्ति यो सब ।
सत्‌बाट हुन्छ उत्पत्ति असत्‌बाट असम्भव ॥

(१०)

---

२. तदैक्षत बहुः स्यां प्रजायेयेति । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।३
सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

३. अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन । – शतपथब्राह्मण १४।६।८।८
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः । – भागवत १०।२९।१

४. असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत ॥
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।७।१

२. सृष्टि

यो सारा सृष्टि हो दृश्य त्रिगुणात्मकभावको ।
यद्वा प्रकृति वा माया तर हैन अभावको ॥
(१)

अभावबाट जन्मन्न संसार कहिले पनि ।
जन्मन्छ भावबाटै नै संसार जहिले पनि ॥
(२)

सृष्टि नै हुनसक्तैन गुणसाम्य रहेतक ।
वैषम्य जब यो हुन्छ सृष्टि चल्छ भकाभक ॥
(३)

भएर कालको क्षोभ गुणवैषम्य बन्दछ ।
विषमी गुणबाटै नै सृष्टिको चक्र घुम्दछ ॥
(४)

सत्त्वले देवको सृष्टि रजबाट मनुष्यको ।
तमबाट हुने सृष्टि जड स्थावर अज्ञको ॥
(५)

यो सारा सृष्टिको स्रष्टा पहिले ब्रह्म बन्दछ ।
पछाडि ब्रह्म नै सारा सृष्टिका भित्र पस्तछ ॥
(६)

[५]गरेर सर्ग वा सृष्टि त्यसैमा ब्रह्म पस्तछ ।
विवर्त ब्रह्मको नै हो श्रुतिले पनि भन्दछ ॥
(७)

शुरुमा मनको सृष्टि पछि भो मैथुनी पनि ।
सद्ब्रह्म सृष्टिमै आयो विवर्त यसमै बनी ॥
(८)

यो सृष्टि सब हो खेल द्रष्टा दृश्य अदृश्यको ।
व्यक्त हो सब यो सृष्टि व्यक्ताव्यक्त रहस्यको ॥
(९)

भावमूला अविद्याको सहयोग लिईकन ।
निमित्त र उपादान ब्रह्म बन्दछ कारण ॥
(१०)

अध्यासवश देखिन्छ रज्जुमा सर्प तत्क्षण ।
आधार रज्जुको पाई असत् बन्दछ चेतन ॥
(११)

'सोऽकामयत बहुः स्याम्' र 'तदैक्षत' भनीकन ।
प्रपञ्चमै पस्यो ब्रह्म सत् चित् दुवै बनीकन ॥
(१२)

---

५. तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

सत् आत्मा नै थियो पैले एक अद्वय वस्तुतः ।
त्यसैलाई असत् भन्छन् शून्यवादी अवस्तुतः ॥
(१३)

असत् अभाव हो शून्य अभावबाट भावको ।
सृष्टि नै हुन सक्तैन यो हो प्रपञ्च भावको ॥
(१४)

भन्छन् संवृति बुद्धिष्ठ व्यावहारिक सत्य हो ।
पारमार्थिक जो भन्छन् त्यही नै ब्रह्म सत्य हो ॥
(१५)

[६]वेदान्ती ब्रह्मको अस्त्र लिएर अघि बढ्दछ ।
सबैलाई हराएर साम्राज्य प्राप्त गर्दछ ॥
(१६)

व्यावहारिक हो सत्य प्रपञ्च सत्य होइन ।
पारमार्थिक हो सत्य ब्रह्म असत्य होइन ॥
(१७)

हो दृश्यात्मक संसार सबै ब्रह्मविवर्त यो ।
ब्रह्मबाट उदाएर ब्रह्ममै लीन हुन्छ यो ॥
(१८)

---

६. एकं ब्रह्मस्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥
– खण्डनखण्डखाद्य १।१५

जल्ले बुझ्दछ यो सारा दुरन्त सृष्टिको क्रम ।
रहँदैन कुनै उस्मा मिथ्या संसारको भ्रम ।।

(१९)

सृष्टि हुन्छ क्रमैसाथ अव्यक्तबाट व्यक्त भै ।
'नेति नेति' हुँदै मिल्छ अन्त्यमा यो अदृश्य भै ।।

(२०)

मान्छे जन्मन्छ बोकेर कर्म प्रारब्ध सञ्चय ।
६ विकारहरू उस्का [७]जायते वर्धते क्षय ।।

(२१)

दिन्छ प्रारब्धले भोग जाति आयु सँगै सब ।
पुरुषार्थ हुनैपर्छ गर्न आर्जन वैभव ।।

(२२)

पुरुषार्थ गरे मिल्छ साम्राज्य राज्य जोड्दछ ।
वश पारेर नै राख्छ वैरीको मान तोड्दछ ।।

(२३)

शुरुमा पातलो सृष्टि पछाडि बाक्लिँदै गयो ।
देवतिर्यङ् मनुष्यादि असङ्ख्य सिर्जना भयो ।।

(२४)

---

७. जायते अस्ति वर्धते अपक्षीयते विपरिणमते नश्यति । – निरुक्तः

द्विजक्षत्रियविद्‌शूद्र नाना जाति थरीथरी ।
योनि भो लाख चौरासी सद्‌ब्रह्म सृष्टि नै भरि ॥
(२५)

[८]मनुको मानवी सृष्टि फैलियो भुवनै भरी ।
सृष्टि हुन्छ र नासिन्छ घुम्छ चक्र यसै गरी ॥
(२६)

---

८. यथाऽर्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्यान्ति संयान्त्यसकृत्स्वरोचिषः ।
तथा यतोऽयं गुणसम्प्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ॥
स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ्‌ न स्त्री न षण्डो न पुमान्न जन्तुः ।
नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्‌ निषेधशेषो जयतादशेषः ॥
– भागवत ८।३।२३,२४

३. अनुशयी

महाप्रलयका पूर्व मोक्ष प्राप्त नभैकन ।
मर्नेले बस्नु नै पर्छ मायाका गर्भ गैकन ॥

(१)

सृष्टिको क्रममा जीव चौरासीमा उदाउँछ ।
त्यो हो अनुशयी जीव प्रारब्धसाथ आउँछ ॥

(२)

होमिँदै पाँच आगोमा द्युलोकदेखि आउँछ ।
पुण्यको फलले गर्दा मनुष्य योनि पाउँछ ॥

(३)

मनुष्य हुनु गाह्रो छ हुनु ब्राह्मण दुर्लभ ।
वेदपाठी र आत्मज्ञ अझै हुनु छ दुर्लभ ॥

(४)

[८]भए पनि महा मुक्ति पाउनै अति दुर्लभ ।
भन्ने शङ्करको वाक्य बुझ्नै अति छ दुर्लभ ॥

(५)

---

८. मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु कृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ।
– विवेकचूडामणि २

अमूल्य जन्म पाएर प्रारब्धले दिए पनि
ब्रह्मचिन्तन छोडेर संसारी अज्ञ नै बनी ॥

(६)

एषणा कामना राखी भोगमै नित्य रम्दछ ।
भने त्यो आत्मघाती हो भनेर वेद भन्दछ ॥

(७)

[१]असुर्या नामको लोक अँध्यारो तमले युत ।
अज्ञानी आत्मघाती भै त्यहीं पर्छ गई स्वतः ॥

(८)

जड चित्को भई गाँठो तयार जीव बन्दछ ।
त्यो नै अनुशयी भोक्ता कर्ता हो शास्त्र भन्दछ ॥

(९)

कर्मको पछि लागेर चौरासी लाख घुम्दछ ।
संसारी अज्ञ भै जीव कर्मको फल भोग्दछ ॥

(१०)

उपाधि जहिलेसम्म रहन्छ कर्मबन्धन ।
तहिलेसम्म नै जीव चौरासी घुम्छ फन्फन ॥

(११)

---

१. असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृता ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥

– ईशावास्योपनिषद् ३

जीवात्मा ब्रह्म हो नित्य कर्मले जीव बन्दछ ।
ज्ञानले कर्म नासिन्छ जीव नै ब्रह्म बन्दछ ॥

(१२)

कण्ठतः श्रुतिले भन्छ ब्रह्मै हो जीव आखिर ।
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ॥

(१३)

सत्‌जन्य हो सबै सृष्टि यो असत्‌जन्य होइन ।
तस्मात् अनुशयी जीव ब्रह्म हो अन्य होइन ॥

(१४)

सबैले बुझ्नु राम्रो हो जीव नै ब्रह्म हो भनी ।
'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' भन्दछ श्रुतिले पनि ॥

(१५)

४. पञ्चाग्नि

ज्ञानीले जान्नु नै पर्छ, विद्या पञ्चाग्नि तत्त्वतः ।
पञ्चाग्नि नबुझ्री मर्ने हुँदैन मुक्त वस्तुतः ॥
(१)

शास्त्रले कण्ठतः भन्छ यो विद्या नपढीकन ।
मर्नेको मोक्ष नै हुन्न पर्छ दुश्चक्रमा पुनः ॥
(२)

स्वर्गादि लोकको भोग भोगेर जीव झर्दछ ।
भुइँग्रामा पाँच आगोको क्रमैले जीव पर्दछ ॥
(३)

पहिलो अग्नि हो विद्युत् दोस्रो पर्जन्य अग्नि हो ।
तेस्रो हो पृथिवी अग्नि चौथो पूरुष अग्नि हो ॥
(४)

स्त्रीरूपा अग्नि पाँचौं हो जन्मन्छ अग्निमा परी ।
अज्ञानी फेरि आगोमा पर्नपुग्छ यहाँ मरी ॥
(५)

अक्षुण्ण क्रम यो चल्छ ज्ञानाग्नि न बलेतक ।
कहिल्यै पार पाउन्न ब्रह्मज्ञ नभएतक ॥
(६)

अनेक लोकको भोग भोगी तृप्त भईकन ।
यसरी अग्निमा पर्दै झर्छ दीप्त भईकन ॥
(७)

गृहस्थ जनले खास ब्रह्मज्ञान भएपछि ।
पाँचोटा अग्निको विद्या जान्नै पर्छ सबै पछि ॥
(८)

आश्रमी जनले तर्न पर्याप्त ब्रह्मज्ञान हो ।
गृहस्थी मात्रका लागि यो विद्या अनिवार्य हो ॥
(९)

पढ्दैन जसले विद्या अग्निको ज्ञानका सँग ।
त्यसको मुक्ति नै हुन्न भन्छ श्रुति खुलासँग ॥
(१०)

५. स्थूल देह

पञ्चतत्त्व मिली बन्छ शरीर स्थूल मायिक ।
प्रारब्ध कर्मको भोग गर्ने आधार कायिक ॥
(१)

अनेक जन्मका कर्म मिली सञ्चिति बन्दछ ।
उद्भूत भै त्यसैबाट प्रारब्ध कर्म बन्दछ ॥
(२)

शरीर भोग आधार इन्द्रिय भोगसाधन ।
भोक्ता जीव चिदाभास अध्यासयुक्त साधन ॥
(३)

जाति आयु सँगै भोग प्रारब्ध लभ्य हुन् सब ।
तिनकै भोगका लागि पाइन्छ योनि मानव ॥
(४)

कर्मसंस्कारको अंश प्रारब्धकर्म बन्दछ ।
भोगले मात्र नासिन्छ स्मृतिले पनि भन्दछ ॥
(५)

[10]अवश्य भोग्नु नै पर्छ पापपुण्य दुवै अनि ।
नभोगीकन नासिन्न करोडौं जन्ममा पनि ॥
(६)

जीवन्मुक्त भने हुन्छ ब्रह्मज्ञान भएपछि ।
विदेहमुक्ति ता मिल्छ देहपात भएपछि ॥
(७)

पञ्चीकृत महाभूत मिली शरीर बन्दछ ।
जायते अस्ति षड्भावयुक्त भै बढ्छ मर्दछ ॥
(८)

ज्ञानाग्निबाट नासिन्छ अन्यथा नास्न मुस्किल ।
चौरासी लाखमा घुम्दा हुन मानिस मुस्किल ॥
(९)

[11]मुक्तिको द्वार नै हो यो पाएको देह मानिस ।
अज्ञानी खग भैं मर्छ आरूढच्च्युत मानिस ॥
(१०)

---

१०. अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिः शतैरपि ॥
– ब्रह्मवैवर्तपुराण २।उ.ख.५।८१।५५

११. यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु खगवत् सक्तस्तमारूढच्च्युतं विदुः ॥ – भागवत ११।७।७४

६. सूक्ष्मदेह

[१२]अपञ्चीभूत मात्राले सूक्ष्म यो देह बन्दछ ।
सत्रोटा तत्त्व छन् यस्मा श्रुतिले सोहृ भन्दछ ॥
(१)

तीनोटा देहमा मुख्य सूक्ष्म देह बुझीकन ।
यसकै नाशका लागि गरिन्छ ब्रह्मचिन्तन ॥
(२)

भोगले स्थूल नासिन्छ सूक्ष्म नासिन्न यो तर ।
ज्ञानले मात्र नासिन्छ नत्र घुम्छ निरन्तर ॥
(३)

स्थूल नाना थरी हुन्छन् सूक्ष्मदेह भने तर ।
चौरासी लाखमा यल्ले घुमाउँछ निरन्तर ॥
(४)

शरीर स्थूलमा जीव बसेर भोग गर्दछ ।
आध्यासिक अहं यो हो यसैले ज्ञान गर्दछ ॥
(५)

---

१२. इहेवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिनेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ।
– प्रश्नोपनिषद् ६।२

कैवल्य मोक्ष मिल्दैन लिङ्गभङ्ग नभैकन।
यही नै शास्त्रले भन्छ 'लिङ्गभङ्गस्तु योगिनः' ॥
(६)

[13]आत्मा र बुद्धिको साम्य भए कैवल्य मिल्दछ।
भनेर योगले भन्छ सोही वेदान्त भन्दछ ॥
(७)

अन्तःकरणमा नित्य साक्षी र जीव बस्तछन्।
साक्षीको प्रतिबिम्बै हो जीव वेदादि भन्दछन् ॥
(८)

मोक्षपर्यन्त नै साक्षी जीवका साथ बस्तछ।
मोक्ष पश्चात् भने साक्षी ब्रह्म हो ब्रह्म बन्दछ ॥
(९)

जीव साक्षी दुवै ब्रह्म ब्रह्म हुन् ब्रह्म बन्दछ।
'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' सबै नै श्रुति भन्दछ ॥
(१०)

१३. सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम्। – योगसूत्र ३।५५

७. कारण देह

अनादि भाव मायाको सहयोग लिईकन ।
पूर्ववत् सृष्टिको चक्र फेरि चल्छ सनातन ॥
(१)

ब्रह्माण्ड विश्वको सृष्टि ब्रह्म नै मुख्य गर्दछ ।
किन्तु विसृष्टिको कार्य ब्रह्माजीबाट चल्दछ ॥
(२)

समष्टि सृष्टि हो पैह्लो दोस्रो अज्ञान व्यष्टि हो ।
पैह्लो ब्रह्माण्ड हो सृष्टि दोस्रो व्यष्टि शरीर हो ॥
(३)

अन्तःकरणमा बस्छ प्रत्येक व्यष्टि जीवमा ।
त्यस नै बाट फैलिन्छन् कामकर्मादि जीवमा ॥
(४)

अनिर्वाच्या अविद्या यो सदसत् देखि भिन्न हो ।
त्यो यौटै किन्तु हो व्यष्टि जीवै पिच्छे विभिन्न हो ॥
(५)

त्यो हो अज्ञान जो बस्छ प्रत्येक जीवमा गई ।
कामकर्मादि संस्कार सञ्चित हुन्छ जो गई ॥
(६)

बाहिरी दृश्य यो सृष्टि अविद्याबाट उद्भव ।
प्रत्येक जीवको सृष्टि व्यष्टि अज्ञानउद्भव ॥

(७)

अविद्या नाम अज्ञान यही हो देहकारण ।
ब्रह्मज्ञान न भै हुन्न यस्को पूर्ण निवारण ॥

(८)

अज्ञानकल्प्य हुन् सारा ईश जीव जगत् पनि ।
ब्रह्मबाट मिली सत्ता चल्छन् सत्य सरी बनी ॥

(९)

चार साधनसम्पन्न भएर श्रवणादिक ।
गरेर ब्रह्मको ज्ञान गरेमा श्रुतिमाफिक ॥

(१०)

डढ्छ अज्ञान नासिन्छ रहन्न देहकारण
जीवै ब्रह्म बनी हुन्छ जन्ममृत्युनिवारण ॥

(११)

८. बुद्धिक तीन अवस्था

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति हुन् अवस्था तीन बुद्धिका ।
प्रातिभासिक मिथ्या ती अज्ञानोद्भव हुन् फिका ॥

(१)

जाग्रत् सात्त्विक हो स्वप्न रजोगुण क्रियात्मक ।
सुषुप्ति मोह आलस्य मूढावस्था तमात्मक ॥

(२)

सत्त्वबाट हुने ज्ञान रजस्ले कर्म गर्दछ ।
तम अज्ञान हो यल्ले आलस्य मोह भर्दछ ॥

(३)

जाग्रत्मा ब्रह्मको ज्ञान गरी मनुष्य तर्दछ ।
प्रातिभासिक हो स्वप्न मिथ्या संसार रच्तछ ॥

(४)

तम मूढ अवस्था हो ज्ञान हुन्न कुनै पनि ।
मान्छे विमूढ भै बस्छ मदमत्त सरी बनी ॥

(५)

रजस् र तमले मिथ्या विकार सृष्टि गर्दछन् ।
मान्छेलाई यिनैले नै अज्ञान भ्रम भर्दछन् ॥

(६)

सत्त्वले माथि लैजान्छ रजस्‌ले राख्छ मध्यमा ।
तमस्‌ले तल लैजान्छ घाम छाया मनुष्यमा ॥
(७)

रजस्‌ले तम रोकेर सत्त्वमा चढ्नु पर्दछ ।
सत्त्वले रज रोकेर सत्त्वमा अड्नु पर्दछ ॥
(८)

सत्त्वलाई थिची सोझै तुरीयमा चढीकन ।
गर्नुपर्दछ मान्छेले मोक्षार्थ ब्रह्मचिन्तन ॥
(९)

[१४]गुणका यी अवस्था हुन् मायाका गुण कार्य यी ।
सबै लोक सबै योनि विकार गुणकार्य यी ॥
(१०)

१४. न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥
– गीता १८।४०

९. तुरीय

तुरीय पद हो चौथो अवस्था तीनमा पर ।
प्रत्यगात्मा त्यही नै हो साक्षी आत्मा परात्पर ॥

(१)

अन्तः प्रज्ञ बहिष्प्रज्ञ उभय प्रज्ञ होइन ।
प्रज्ञानघन यद्‍वा त्यो प्रज्ञ अप्रज्ञ होइन ॥

(२)

हो किन्तु अव्यवाहार्य अग्राह्य र अलक्षण ।
अचिन्त्य शान्त अद्वैत साक्षात् आत्मा विलक्षण ॥

(३)

द्रष्टा हो दृश्यको सार तुरीय विभु अव्यय ।
अदृष्ट अज अप्राप्य इन्द्रियातीत अक्षय ॥

(४)

मुमुक्षु जनले त्यागी अवस्था तीन बुद्धिको ।
तुरीय पदमा उक्ली गर्नु चिन्तन ब्रह्मको ॥

(५)

त्रिगुणी बुद्धिका वृत्ति हुन्छन् बन्धनकारण ।
तुरीयमा चढेदेखिन् हुन्छ बन्धनिवारण ॥

(६)

गुणले गुण नास्तैनन् अज्ञानका सजाति हुन् ।
ज्ञानले मात्र नासिन्छन् ज्ञानका ती विजाति हुन् ।

(७)

बुद्धिका त्रिअवस्थामै रहन्छ चितिको स्थिति ।
तुरीयमै छ निर्लेप मायातीत उपस्थिति ॥

(८)

होला चरम वृत्ति त्यो बुद्धिको सूक्ष्म निर्मल ।
तुरीयस्थिति हो सोही साक्षीभाव झलामल ॥

(९)

ब्रह्मज्ञानी जसै बस्छ तुरीय पदमा गई ।
सपनासरि सम्झन्छ हेर्छ साक्षी स्वयं भई ॥

(१०)

तुरीयस्थिति हो मुक्ति ज्ञानीद्वारा अभीप्सित ।
यही हो मोक्षको द्वार तुरीय उपलक्षित ॥

(११)

१०. अन्धकार

अन्धकार त हो कालो मायागुण तमात्मक ।
अहं हो जननी यस्की कार्य यस्को भ्रमात्मक ॥
(१)

झिस्मिसे तमले खालि भ्रममात्र बढाउँछ ।
आँखामा भ्रमको जालो चस्मा सरी चढाउँछ ॥
(२)

अग्लो होचो सबै सम्म देखिन्छ बन्धमुक्तिमा ।
रज्जुमा सर्प देखिन्छ चाँदी देखिन्छ शुक्तिमा ॥
(३)

आँखा छोपेर निस्पट्ट अन्धो पारी हिँडाउँछ ।
सद्देलाई घुमाएर खाल्डो भित्र लडाउँछ ॥
(४)

चक्षुष्क पनि अश्चक्षु बन्दछन् अन्धकारमा ।
जथाभावी गरी हिँड्छन् भाँडिन्छन् व्यवहारमा ॥
(५)

आफ्नै शरीर चिन्दैन परिवार कहाँ कता ।
मातेको नरझैं हिँड्छ विनाशुद्धि जतातता ॥
(६)

मायाको गुणले युक्त हो अहङ्कारजन्य यो ।
सबैका नेत्र छोपेर अन्धो र पङ्गु पार्छ यो ॥
(७)
मातापिता सुहृद् भाइ सबै नै शत्रु देख्तछ ।
अन्धाले पुत्र या पत्नी सबैलाई लखेट्तछ ॥
(८)
चर्मका चक्षुले देख्छ निस्पट्ट भित्र अन्ध छ ।
जो छ त्याज्य र दुष्ग्राह्य अन्धाको मित्र बन्दछ ॥
(९)
अज्ञले बाहिरी अन्ध लगेर भित्र भर्दछ ।
अमानवीय सबै काम निःशङ्क सँग गर्दछ ॥
(१०)
बुद्धिको अन्ध जो हुन्छ अन्धो वास्तवमा हुने ।
चर्मको चक्षुले अन्धो हो प्रज्ञाचक्षु मानिने ॥
(११)
विवेकशून्य जो हो त्यो अज्ञ अन्धो र मूढ हो ।
त्यो नै कृतघ्न संसारी स्वार्थी वञ्चक धूर्त हो ॥
(१२)
शुद्ध जन्मान्ध ता ज्ञान गरेर तर्न सक्तछ ।
विवेकहीन अन्धो ता सोझै नरक पर्दछ ॥
(१३)

अज्ञानी आत्मघातीले अँध्यारो तम छर्दछ ।
आत्मज्ञान विना नै त्यो चौरासी लाख झर्दछ ॥
(१४)

यो आवरक हो कालो दृष्टिमा दोष भर्दछ ।
हो अन्धकार आधार यो जीवसृष्टि गर्दछ ॥
(१५)

यो हो प्रकाशको स्रोत यसैमा ज्योति फुट्तछ ।
ज्योतिबाट उदाएर ज्योतिमै फेरि जुट्तछ ॥
(१६)

तम हो शर्वरी कालो अहङ्कार बढाउँछ ।
ज्ञान प्रकाशले यस्को सर्वनाश गराउँछ ॥
(१७)

फालेर तमको पर्दा शुद्ध पारेर नै मन ।
घोर अन्धो हओस् तर्छ गरेमा ब्रह्मचिन्तन ॥
(१८)

अन्धकार त हो दृश्य जड मायिक हो भ्रम ।
यसको नाशमै मिल्छ कैवल्य मोक्ष निर्भ्रम ॥
(१९)

अन्धाको हुन्छ अन्धो नै साथी दुर्दय दुर्मती ।
दुर्मती त्याग्नु नै पर्छ नत्र ता हुन्छ दुर्गति ॥

(२०)

[१५]अन्धाको पछि लागेको अन्धोको हुन्छ जो गति ।
त्यस्तै दुर्गतिमा पर्छ अन्धो भै दुर्मतीपति ॥

(२१)

१५. अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥
– मुण्डकोपनिषद १।२।५

११. प्रकाश

रातको कोख फारेर दिनको हुन्छ उद्भव ।
निवीड तम फारेर ज्योति हुन्छ समुद्भव ॥
(१)

प्रकाशबाट जन्मन्छ निवीड तम शर्वरी ।
प्रकाशमै गई मिल्छ घोर त्यो तम आखिरी ॥
(२)

जसरी दृश्य संसार ब्रह्मबाट विवर्त भै ।
आखिरी ब्रह्ममै मिल्छ अस्तित्व नै समाप्त भै ॥
(३)

त्यस्तै नै शर्वरी कालो सूर्यबाटै उदाउँछ ।
आखिरी सूर्यमा नै गै कालो रात बिलाउँछ ॥
(४)

कालको चक्रमा घुम्दै चिदाभास उदाउँछ ।
कालकै चक्रममा फेरि परेर ऊ बिलाउँछ ॥
(५)

अनादि सृष्टि संहार यो ता हो दुरतिक्रम ।
प्रकाश तमकै खेल सृष्टि संहारको क्रम ॥
(६)

स्वप्रकाश स्वयं ब्रह्म प्रकाश उसकै लिई ।
सूर्यचन्द्रादि चंकन्छन् स्वयं ज्योति सरी भई ॥
(७)

[१६]भास केवल यौटै छ ब्रह्मकै मात्र केवल ।
त्यसैका भासले भास्छन् ग्रह नक्षत्र तारक ॥
(८)

आभास मात्र हुन् सारा चंकिने जति छन् सब ।
भास ता ब्रह्म मात्रै हो प्रतिबिम्ब अरू सब ॥
(९)

प्रकाश भन्नु सत्ता हो ब्रह्मसत्ता चिरन्तन ।
अस्तित्व सबको चल्छ उस्कै अस्तित्व लीकन ॥
(१०)

---

१६. न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥
– मुण्डकोपनिषद् २।२।१०

[१७]सच्चित् आनन्द हो ब्रह्म यिनै हुन् ब्रह्मलक्षण ।
नामरूपादि हुन् मिथ्या जड ब्रह्मविलक्षण ॥

(१०)

प्रकाशतमको गाँठो भएर जीव बन्दछ ।
तमको नाशबाटै नै जीव नै ब्रह्म बन्दछ ॥

(११)

प्रकाशतमको नृत्य हो दृश्यात्मक यो सब ।
दुबैको मेलबाटै नै देखापर्दछ यो भव ॥

(१२)

प्रकाशात्मक हुन् सारा दृश्यादृश्य प्रपञ्च यी ।
ब्रह्मकै सब हुन् ज्योति अध्यात्मभूत वस्तु यी ॥

(१३)

सूर्य चन्द्र तथा अग्नि वाक् र आत्मा गरीकन ।
गनिन्छन् पञ्च यी ज्योति ब्रह्मज्योति भनीकन ॥

(१४)

---

१७. अस्तिभाति प्रियं रूपं नाम इत्येव पञ्चकम् ।
आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥ – वाक्यसुधा

ज्योतिको पनि हो ज्योति महाज्योति सनातन ।
स्वयं प्रकाश हो ब्रह्म सृष्टिको मूल कारण ॥

(१५)

प्रकाश जति छन् मिल्छन् स्वयं प्रकाशमा गई ।
सारा सृष्टि गई मिल्छ आखिरी ब्रह्म नै भई ॥

(१६)

स्रष्टा द्रष्टा स्वयं ब्रह्म स्वप्रकाश सनातन ।
कार्यकारण निर्लेप स्वयं ज्योति निरञ्जन ॥

(१७)

१२. दृश्य

दृश्य मायिक हो मिथ्या त्यसैले दृश्य हो असत् ।
सत्य हो एउटै स्रष्टा द्रष्टा बाहेक हुन् असत् ॥

(१)

रजस् र तमले सृष्ट रोग हुन् मनका भनी ।
आयुर्वेद सदा भन्छ त्याज्य हुन् यी दुई पनि ॥

(२)

अध्यारोपित हो दृश्य अपवाद गरीकन ।
सारा प्रपञ्च नासिन्छ दृश्य हुन्छ समापन ॥

(३)

निषेध दृश्यको गर्दा प्रतियोगी खडा हुने ।
सिद्धान्त सब झूठा हुन् मायै नासिन्छ के हुने ?

(४)

दृश्य मायिक हो मिथ्या त्रिगुणात्मक चञ्चल ।
यस्को सत्ता छँदैछैन ब्रह्मसत्ता छ केवल ॥

(५)

ब्रह्मबाहेक छैनन् क्यै दृश्य दर्शन दर्शक ।
त्रिपुटी शून्य हो द्रष्टा प्रतियोगी निरर्थक ।

(६)

दृश्य प्रपञ्च हो मिथ्या देखिन्छ यो थरी थरी ।
प्रातिभासिक डोरीमा देखिने सर्प नै सरी ॥

(७)

मायाविकार देखिन्छन् ऊ देखिन्न कसै गरी ।
पारमार्थिक हो ब्रह्म ऊ रहन्छ सधैंभरि ॥

(८)

दृश्य साधन हो एक ज्ञानको हो सहायक ।
सत्य होइन मिथ्या हो सत्य भन्नु निरर्थक ॥

(९)

'नेति नेति' भनी दृश्य त्यसको पनि कारण ।
ब्रह्मज्ञान भए हुन्छन् सारा मिथ्या निवारण ॥

(१०)

१३. द्रष्टा

द्रष्टा हो सृष्टिको मूल ब्रह्मज्योति सनातन ।
विवर्त उसबाटै भै चल्छ सृष्टि चिरन्तन ॥

(१)

कालरात्रि बिती फेरि चल्छ जो सृष्टिको क्रम ।
विवर्त हुन्छ मायामा यद्वा हुन्छ शुरु भ्रम ॥

(२)

द्रष्टा यो दृश्य संसार भित्र आफैं पसीकन ।
मिथ्या पनि सतै जस्तो देखाइदिन्छ तत्क्षण ॥

(३)

मिथ्या असत्य देखिन्छ सत्य देखिन्न लुक्तछ ।
नियामक बनी भित्र भई अदृश्य बस्तछ ॥

(४)

असत्यले सतै जस्तो भएर फूर्ति गर्दछ ।
सत्य लुकेर नै बस्छ साक्षी भै सब हेर्दछ ॥

(५)

द्रष्टा चेतन हो ज्योति गम्भीर शान्त हो सदा ।
जड मायिक मिथ्या हो जो भ्रमात्मक सर्वदा ।।

(६)

स्वप्रकाशात्म हो आत्मा द्रष्टा हो जहिले पनि ।
द्रष्टाका दृष्टिको लोप हुँदैन कहिल्यै पनि ।।

(७)

[१८]अविनाशी छ यो द्रष्टा अनादि ब्रह्म यो अनि ।
द्रष्टाको दृष्टि छोपिन्न भन्दछ श्रुतिले पनि ।।

(८)

[१९]द्रष्टा हो ज्योतिको ज्योति ब्रह्मज्योति सनातन ।
नेति नेति भनी वेद द्रष्टाको गर्छ वर्णन ।।

(९)

[२०]रसको रस हो द्रष्टा जीवनी रस छर्दछ ।
द्रष्टा हो परमानन्द ज्ञानीले प्राप्त गर्दछ ।।

(१०)

---

१८. न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वात् ।
— बृहदारण्यकोपनिषद् ४।३।२३

१९. अथात आदेशो नेति नेति । — बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

२०. यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।
— तैत्तिरीयोपनिषद् २।७।१

[21]द्रष्टा अनादि हो भूमा यद्वा अमृत शाश्वत ।
दृश्य हो नाशवान् अल्प त्रिपुटी हो अशाश्वत ॥

(११)

विवर्त ब्रह्मको नै यो द्रष्टा दर्शन दृश्य हो ।
द्रष्टा हो सबको ब्रह्म किन्तु ब्रह्म अदृश्य हो ॥

(१२)

२१. यो वै भूमा तदमृतं यदल्पं तन्मर्त्यम् । – छान्दोग्योपनिषद् २।५।१

१४. जिज्ञासा

[२२]विनास्वार्थ पढी वेद अर्थ प्रस्ट बुझेपछि ।
चाडा साधन सम्पन्न अधिकारी भएपछि ॥

(१)

[२३]राखेर ब्रह्मजिज्ञासा जाओस् गुरुसमक्षमा ।
श्रोतव्य आदिको दीक्षा लेओस् अभ्यास साथमा ॥

(२)

[२४]वाक्य श्रवण आफ्नू नै वेदको विधिपूर्वक ।
गर्नुपर्दछ सद्ज्ञान अभ्यास मननादिक ॥

(३)

आफैं पढेर वेदान्त गरेर शास्त्रचिन्तन ।
हुँदैन ब्रह्मको ज्ञान श्रवणै नगरीकन ॥

(४)

---

२२. अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । – ब्रह्मसूत्र १।१।१।१

२३. आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।५

२४. श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।
मत्त्वा च सततं ध्येयं ह्येते दर्शनहेतवः । – वेदान्तसन्दर्भ

[२५]वाक्य श्रवणका लागि ज्ञानी गुरुसमक्षमा ।
जानु पर्छ मुमुक्षुले समिधा लिई हातमा ॥
(५)

[२६]आफ्नू नै वेदको वाक्य साक्षात् हो मुक्तिसाधन ।
अरूका वेदका वाक्य मात्र हुन् बाह्य साधन ॥
(६)

[२७]ब्रह्मज्ञान भए हुन्छ कैवल्य मुक्ति निश्चित ।
संसारी ज्ञानले मुक्ति हुँदैन बुझ्नु निश्चित ॥
(७)

[२८]ब्रह्मज्ञान गरी धेर नगर्नु शास्त्रचिन्तन ।
वेदले भन्छ वाणीको व्यर्थै श्रम भनीकन ॥
(८)

---

२५. परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

२६. स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखा वेदान्तभूमिगतमादरपालितञ्च ।
सन्न्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम्, ३।२९५

२७. तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
– शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८ श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१५।३

२८. तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद्, ४।४।२१

[२९]ज्ञानी हुँ जसले भन्छ अज्ञानी मूर्ख हो स्वतः ।
म ज्ञानी हैन जो भन्छ ज्ञानी हो नर तत्त्वतः ॥
(९)

यो हो वेदान्तको गूढ रहस्य बुझ्नु पर्दछ ।
सुन्दा प्रहेलिका जस्तो यही नै सुझ्नुपर्दछ ॥
(१०)

२९. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ – केनोपनिषद् २।३

१५. साधन

मोक्षका साधनै हुन्नन् मोक्ष ता सिद्ध वस्तु हो ।
ती ता साधन जस्ता हुन् गरिने त्यो अवस्तु हो ॥
(१)

कर्मले ब्रह्मको ज्ञान हुँदैन ऊ अजन्य हो ।
जन्य हुन् सब नै मिथ्या ब्रह्म शाश्वत सत्य हो ॥
(२)

तथापि साध्यमा पुग्न केही साधन निश्चित ।
भन्छन् चाहिन्छ शास्त्रादि तर ती छन् अनिश्चित ॥
(३)

त्रिदोष नहटेसम्म चाहिन्छन् तीन साधन ।
बाह्य आन्तरका साथै तेस्रो हो मुख्य साधन ॥
(४)

निष्कामकर्म सद्भक्ति बाह्य साधन हुन् दुवै ।
मल विक्षेप यी दोष नास्तछन् यिनले दुवै ॥
(५)

तत्पश्चात् नास्न अज्ञान ज्ञान नै हुनुपर्दछ ।
तदर्थ गुरु शास्त्रज्ञ ब्रह्मज्ञ हुनुपर्दछ ॥
(६)

ज्ञानले नास्छ अन्तस्को कालो आवरण स्वतः ।
अविद्या ग्रन्थि हो बाक्लो नासिन्छ लेश नै सित ॥

(७)

ग्रन्थि नै जब नासिन्छ मासिन्छ कर्मसञ्चित ।
वासना अनि संस्कार सबै डढ्छन् क्रमैसित ॥

(८)

[30]हट्छन् जसै सबै दोष बुद्धि निर्मल बन्दछ ।
त्यसैमा ब्रह्म झल्कन्छ जीव नै ब्रह्म बन्दछ ॥

(९)

[31]त्रिदोष जब नासिन्छन् निर्दुष्ट बुद्धि बन्दछ ।
तत्पश्चात् जीव नै ब्रह्म भैहाल्छ श्रुति भन्दछ ॥

(१०)

अतः साधनको काम दोषको नाश मुख्य हो ।
यल्ले ज्ञान सिधै हुन्न ज्ञानमा यो अमुख्य हो ॥

(११)

---

३०. भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥
– मुण्डकोपनिषद् २।२।८

३१. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

यस्मा साधन चाहिन्छ किन्तु प्रत्यक्ष होइन ।
तिनले ब्रह्मको ज्ञान सिधै गर्ने त होइन ॥
(१२)

किन्तु बाहिरका बाधा फ्याँकिई वृत्ति निर्मल ।
भएपछि त्यसैमा नै ब्रह्म भास्छ झलामल ॥
(१३)

ब्रह्म हो सबको आत्मा सत्ता हो सब वस्तुको ।
ज्योतिको पनि सज्ज्योति चराचर समस्तको ॥
(१४)

[३२]मायाका कार्य वागादि साथ पुग्दैन जो मन ।
बीचैबाट ती फर्कन्छन् ब्रह्ममै नपुगीकन ॥
(१५)

ती भन्दा अरू के हुन्छन् ब्रह्मज्ञानार्थ साधन ।
तर साधन ती हुन्नन् तिनको हुन्छ बाधन ॥
(१६)

सबै करणको मूल हेतु ब्रह्म सनातन ।
वेदले भन्छ पुग्दैनन् त्यहाँ मायिक साधन ॥
(१७)

---

३२. यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

[33]माया र उसका कार्य भन्दा ब्रह्म निकै पर ।
भएपछि त भेट्तैनन् प्रयास जति नै गर ॥
(१८)

[34]तस्मात् साधन पुग्दैनन् तिनको काम बाहिरी ।
परिमार्जन दोषादि गर्नु हो मात्र आखिरी ॥
(१९)

---

३३. विदितादथ अविदितादधि । – केनोपनिषद् १।३

३४. न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मः ।
– केनोपनिषद् १।३

१६. मन

[१]मनुष्यको मनै मुख्य हो बन्धमोक्षकारण ।
बन्ध हो विषयासक्त मोक्ष निर्विषयी मन ॥

(१)

विकार मन मायाको अति चञ्चल अस्थिर ।
प्रायशः विषयैतर्फ टाँसिन्छ यो छ दुच्छर ॥

(२)

कहिल्यै तृप्त बन्दैन यो खान्छ जति भेट्तछ ।
अतृप्त वासना यल्ले खाएर नित्य मेट्तछ ॥

(३)

छाडा यो मनले लान्छ अज्ञलाई तलैतल ।
संसार चक्रमा हाल्छ पुऱ्याउँछ रसातल ॥

(४)

सर्वांश मन रोकेर सन्मार्गमा दिऊँ मन ।
एषणा कामना त्यागी गरौँ सद्ब्रह्मचिन्तन ॥

(५)

---

१. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यैर्निर्विषयं मनः ॥

– शाट्यायनीयोपनिषद् १

मान्छेको हो महान् शत्रु अत्यन्त विषयी मन ।
मान्छेको मित्र हो त्यो नै शुद्ध निर्विषयी मन ॥

(६)

[२]मनै हो काम सङ्कल्प श्रद्धा धीःभीः अनेकन ।
सकारात्मकका साथै नकारात्मक हो मन ॥

(७)

[३]मनपिशाच फयाँकेर आफ्नै स्वरूपमा स्थित ।
मुमुक्षु जहिले बस्छ मुक्त बन्दछ वस्तुतः ॥

(८)

[४]सुषुप्तिकालमा हुन्न मन आनन्द मिल्दछ ।
मन हो दुःखको हैतु यसैबाट ठहर्दछ ॥

(९)

[५]मन शुद्ध जसै हुन्छ ज्ञानसाधन बन्दछ ।
शुद्ध नै मनले ज्ञान हुन्छ सत्शास्त्र भन्दछ ॥

(१०)

---

२. कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरितत्सर्वं मन एव । – बृहदारण्यकोपनिषद् ११५।३

३. मनः पिशाचमुत्सृज्य यो ऽसि सोऽसि स्थिरो भव । – योगवासिष्ठ

४. सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किञ्चित्सकलप्रसिद्धेः ।
अतः मनः कल्पित एव पुंसः संसार एतस्य न वस्तुतोऽस्ति ॥
– विवेकचूडामणि १७३

५. शुद्धे मनसि वै ज्ञानं कथं नैव भविष्यति ।

मनको भेद हो बुद्धि दुवै अज्ञान सिर्जित ।
यी दुवै हुनसक्तैनन् कैल्यै पनि विसर्जित ॥
(११)

मन शुद्ध बनाएर ब्रह्मप्राप्त्यर्थ साधन ।
बनाउन सकेमा नै अविद्या हुन्छ बाधन ॥
(१२)

१७. बुद्धि

[१]बुद्धि के हो र आभास आत्मा के हो जगत् अनि।
यो नै न जान्नु अज्ञान जान्नु नै ज्ञान हो अनि॥
(१)

मायाविकार हो बुद्धि अन्तःकरणअंश हो।
मन चित्त अहङ्कार चारौँमा बुद्धि मुख्य हो॥
(२)

मनले तर्कना गर्छ सक्तैन गर्न निश्चय।
अन्त्यमा बुद्धिले गर्छ कृत्याकृत्य सुनिश्चय॥
(३)

एषणा कामनायुक्त बुद्धि बन्धनकारक।
एषणा कामनामुक्त बुद्धि हो मोक्षकारक॥
(४)

---

१. का बुद्धिः कोऽयमाभासः को वाऽऽत्मात्र जगत्कथम्।
इत्यनिर्णयतो मोहः सोऽयं संसार इष्यते॥
बुद्ध्यादीनां स्वरूपं यो विविनक्ति स तत्त्ववित्।
स एव मुक्त इत्येवं वेदान्तेषु विनिश्चयः॥
– पञ्चदशी कूटस्थदीप प्रकरण ५३,५४

मायाको कार्य हो बुद्धि जड सत्त्व गुणात्मक ।
[२]सत्त्व हो यसको नाम हो चिदाभास वाहक ॥

(५)

माया र त्यसका कार्यदेखि ब्रह्म निकै पर ।
साक्षात्कार छ अत्यन्त ब्रह्मको गर्न दुष्कर ॥

(६)

अध्यारोपित हो माया अपवाद गरीकन ।
वाक्यश्रवण हो मुख्य साक्षात्कारार्थ साधन ॥

(७)

उपलक्षण हुन् बाह्य अरू मायिक साधन ।
बुद्धि आन्तर हो यौटा साक्षात्कारार्थ साधन ॥

(८)

नैर्मल्य स्वच्छता साथै बुद्धि सूक्ष्म भए पछि ।
ब्रह्म तुल्य भई बुद्धि अति स्वच्छ भए पछि ॥

(९)

मुमुक्षु ब्रह्मको साक्षात्कार गरेर ब्रह्म बन्दछ ।
[३]थियो ब्रह्म र ब्रह्मै नै बन्दछ श्रुति भन्दछ ॥

(१०)

---

२. आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । – छान्दोग्योपनिषद् २६।७।२

३. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

१८. चित्त

अन्तःकरण मध्येमा चित्तको स्थान मुख्य छ।
स्मृतिको यही हो खानी सम्झने काम गर्दछ॥
(१)

[1]चित्त हो चित् स्वयं आत्मा तकार जब हट्तछ।
तर अध्यासले गर्दा चैतन्य जड बन्दछ॥
(२)

चैतन्य जड झैँ बन्छ विषयाध्यासले गरी।
सेतो मणि हुने रातो जपाको रङ्गमा परी॥
(३)

चित्त हुन्छ ठुलो स्यानो चित्त नै विश्वरूप हो।
शब्दमा चित्त बोलिन्छ देखिन्न यो अरूप हो॥
(४)

चित्का नै पछि लागेर जब आत्मा उदाउँछ।
चित्ले आत्मा उचालेर सोझै ब्रह्म बनाउँछ॥
(५)

चित् नै चैतन्य हो शुद्ध यही नै श्रुति भन्दछ।
जड चित्बाट नै मान्छे उठेर ब्रह्म बन्दछ॥
(६)

---

१. चित्तं चिदिति जानीयात् तकाररहितं यदा।
तकारो विषयाध्यासो जपारागो यथा मणौ।

सहस्र नाममा पर्छ विष्णु शिव सबैतिर।
चिति चित् चैत्य हो चित्त विराट्रूप सबैतिर॥

(७)

[२]चिती संज्ञानबाटै नै प्रज्ञान धृति बन्दछ।
ऋत संज्ञक यो ज्योति यस्बाटै विश्व चल्दछ॥

(८)

---

२. यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु।

– शुक्लयजुर्वेद ३४।३

१९. अहङ्कार

अहम् सन्तुष्टिका लागि माथिको सब सिर्जन ।
विस्तार सब हो मेरो भएन म विसर्जन ॥

(१)

सम्पूर्ण सृष्टि हो दृश्य ब्रह्मसत्ताविवर्तित ।
यद्वा हो सब यो सृष्टि अहं ममविवर्तित ॥

(२)

अज्ञानी खोज्न निस्कें म ज्ञानी भेटें जहाँ पनि ।
आखिरी फर्किएँ भित्र बुझें अज्ञ म नै भनी ॥

(३)

अज्ञानमै भएँ वृद्ध ऐले के पछुताउनु ?
विषको बीज रोपेर कहाँ अमृत पाउनु ?

(४)

करीर वृक्ष जस्तो भै व्यर्थ जीवन बाँच्छु म ।
न छाया दिन नै सक्छु न फलै दिन सक्छु म ॥

(५)

संसारी म हुँ अज्ञानी अजरामर ठान्दछु ।
छोडी प्रकाशको पुञ्ज अँध्यारोतर्फ छाम्दछु ॥

(६)

मृत्युलाई खुसी पार्न नित्य तर्पण गर्दछु ।
कल्ले मृत्यु खुसी पाऱ्यो ? आफैंलाई म सोध्दछु ॥

(७)

भय बोकेर नै बाँच्छु भय सम्झेर रुन्छु म ।
अभय ब्रह्म बिर्सेर कहाँ अभय हुन्छु म ॥
(८)
म हुँ अज्ञानको ग्रन्थि अहं र ममले भरी ।
जान्ने मैं हुँ भनी हिँड्छु रित्तो छु म सधैं भरि ॥
(९)
त्यागको मद पालेर अहङ्कारी भएँ अति ।
एक्लिएँ सबका साथ भयो सद्ज्ञानमा क्षति ॥
(१०)
त्याग हो अति नै राम्रो भाव हो तर घातक ।
भावले त्याग नासिन्छ ज्ञानको बन्छ बाधक ॥
(११)
न ज्ञानी म भएँ विद्वान् न पढैं शास्त्र शाश्वत ।
म अज्ञानी भए मूढ संसारी म अशाश्वत ॥
(१२)
नसकी गुरु नै चिन्न जथाभावी घुमीकन ।
फालें अकार्थमा मैले आफ्नू अमूल्य जीवन ॥
(१३)
होस छैन अझै मेरो बेहोसमै बिते दिन ।
अस्ति जन्मे सरी लाग्छ बिते छन् छिनमै दिन ॥
(१४)
यो आध्यासिक संसार मायाविकार हो सब ।
मायाबाट भएको छ यसको जड उद्भव ॥
(१५)

मिथ्या हो भ्रम मात्रै हो भन्ने बोध नभैकन ।
अज्ञानी पशु जस्तो भै घुमी रहेछु फन्फन ॥
(१६)

डोरी र सर्पको भेद गर्न नै नसकीकन ।
भ्रम पालेर निर्भ्रान्त काट्तै छु शेष जीवन ॥
(१७)

जडचेतनको ग्रन्थि मिथ्या जीव म हूँ तर ।
ब्रह्मज्ञान विना ठान्छु म सधैँ अजरामर ॥
(१८)

मनमा भय पालेर देखाई ब्रह्म निर्भय ।
बाँच्तैछु दिन यी बाँकी भई कपूर भैं क्षय ॥
(१९)

सर्प तक्षक हो काल परीक्षित् अज्ञ जीव हो ।
ऋषिको शाप अज्ञान यो संसार अजीव हो ॥
(२०)

गङ्गाको तट हो भक्ति ज्ञानको मुख्य साधन ।
गुरु हुन् ब्रह्मविद् ज्ञानी शुक अज्ञानबाधन ॥
(२१)

शरीर यो सफा गर्छु सुगन्ध पनि छर्दछु ।
मन यो छ सधैं मैलो कसरी पार तर्दछु ॥
(२२)

ब्रह्मज्ञ शुकको बिम्ब स्वान्तमा राखी शान्त भै ।
वाग्मती तटमा बस्छु प्रतीक्षामा अशान्त भै ॥
(२३)

धेरै वर्ष बिते मेरा ब्रह्मविद् शुक पर्खिई ।
अनन्तसम्म पर्खन्छु जिज्ञासा ब्रह्मको लिई ॥
(२४)

मैले पर्खनु नै पर्छ आफू योग्य भईकन ।
म ज्ञानी गुरु भेट्ने छु कुनै ठाउँ कुनै दिन ॥
(२५)

कैयौं जन्म बितुन् मेरा कहाँ हिम्मत हार्दछु !
म ज्ञानी शुक भेटेर ज्ञानै गरेर छाड्दछु ॥
(२६)

भेटेर ब्रह्मज्ञानीका झुकी शरण पर्दछु ।
अहं र मम फ्याँकेर ब्रह्मज्ञान म गर्दछु ॥
(२७)

म ब्रह्म नै थियो पैले फेरि म ब्रह्म बन्दछ ।
'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' श्रुतिले नित्य भन्दछ ॥
(२८)

अहं विकार मायाको अध्यासबाट बन्दछ ।
अहंको मम सन्तान मेरो हो सब भन्दछ ॥
(२९)

अहं हो पहिलो रोग जडचेतन संयुत ।
ममको जाल फैलाई अहं फैलिन्छ वस्तुतः ॥
(३०)

अधिष्ठानांश चिन्दैन आफ्नै स्वरूप हो भनी ।
भ्रमांशतर्फ फर्कन्छ संसारी अति नै बनी ॥
(३१)

भ्रमांश जड माया हो अँध्यारो तम दुच्छर ।
त्यसैभित्र अहं फस्छ हुन बाहिर दुस्तर ॥
(३२)

सियो तोप दुबै बन्छन् फलामैबाट सुन्दर ।
सियोले सिर्जना गर्छ तोप फोर्दछ जो तर ॥
(३३)

बुद्ध हिट्लर मान्छे हुन् दुबैमा भेद दुस्तर ।
बुद्ध हुन् शान्तिका केन्द्र अशान्तिमय हिट्लर ॥
(३४)

मको नै सिर्जना सारा देव राक्षस दानव ।
मको नै सिर्जना बुद्ध मकै हिट्लर् अमानव ॥
(३५)

अधिष्ठानांश पक्रेर भए बुद्ध महान् तर ।
भ्रमांश तर्फ लागेर भयो दानव हिट्लर ॥
(३६)

द्वार प्रकाशको खोले मले निस्तार पाउँछ।
तमको द्वार खोलेर कहाँ निस्तार पाउँछ ?

(३७)

निषिद्धादि गरी काम जल्ले दिन बिताउँछ।
श्रीखण्डमा जलाएर कसरी मोक्ष पाउँछ ?

(३८)

सर्प हो दृश्य संसार त्यसकै बीचमा बसी।
सर्पको विषले दग्ध मान्छे हुन्छ त्यहाँ फसी ॥

(३९)

कालको नियमै हुन्न ज्ञान नै मुख्य तत्त्व हो।
वामदेव भए मुक्त काल गौण अतत्त्व हो ॥

(४०)

मेरा शत्रु कुनै छैनन् अहं नै मुख्य शत्रु हो।
म सुध्रे मोक्ष सुध्रन्छ म बिग्रे तल झर्नु हो ॥

(४१)

म नै हो मोक्षको द्वार म नै नरक द्वार हो।
मलाई शुद्ध पारेर गर्नु चिन्तन सार हो ॥

(४२)

अहम् नै हो मको मूल शुद्ध भै ब्रह्मचिन्तन।
गरेमा त्रिपुटीयुक्त मको हुन्छ विसर्जन ॥

(४३)

अतः विमुक्तिका लागि म नै सुध्रनु पर्दछ ।
म नै ब्रह्म थियो ब्रह्म हुन्छ यो बुझ्नु पर्दछ ॥

(४४)

अरू सुध्रेर सुध्रन्न म नै सुध्रनु पर्दछ ।
म आफैं मोक्षको द्वार शास्त्रले पनि भन्दछ ॥

(४५)

मका न शत्रु छन् कोही न मका मित्र छन् कुनै ।
मको शत्रु स्वयं मै हो मको मित्र स्वयं म नै ॥

(४६)

गुरु शास्त्रविना आफैं ज्ञानी बनेर हिँड्दछु ।
अज्ञ भैकन ज्ञानीको सधैं नाटक गर्दछु ॥

(४७)

न मेरा गुरु छन् कोही न कुनै शास्त्र जान्दछु ।
विना गुरु विना शास्त्र म स्वयं गुरु बन्दछु ॥

(४८)

गुरु शास्त्र विना के भो ? मेरा शिष्य असङ्ख्य छन् ।
ज्ञानी श्रोत्रिय सर्वज्ञ भनेर गुरु मान्दछन् ॥

(४९)

चेलाचेली बनाएर भुल्याएँ म स्वयं भुलें ।
जानेकै छैन मैले क्यै तर ब्रह्मज्ञ भै डुलें ॥

(५०)

वेदान्तै नपढी मैले ब्रह्मोपदेश जो गरेँ ।
अनुयायी लिई साथ सोझै नरकमा झरेँ ॥
(५१)

दुई प्रकारका मान्छे सुखी हुन्छन् निरन्तर ।
अज्ञ ब्रह्मज्ञ बाहेक दुःखी हुन् बीचका नर ॥
(५२)

म आफैँ भ्रम पालेर हिँडेको छु सधैँ भरि ।
विद्वान् ब्रह्मज्ञ नै हैन बित्यो जन्म यसै गरी ॥
(५३)

मनमा छ सधैँ कालो अँध्यारो शर्वरी तम ।
ब्रह्मज्ञ गुरु भै हिँड्छु छर्दै जिज्ञासुमा भ्रम ॥
(५४)

शब्द हो बाहिरी बोक्रो अर्थ ज्ञातव्य हो कुरो ।
शब्दमै म भएँ लट्ठ नबुझी भित्रको चुरो ॥
(५५)

मान सम्मानको भोको संसारी म हुँ निश्चित ।
कसरी मोक्षको द्वार खुल्ला ? यो छ अनिश्चित ॥
(५६)

मुखले बोल्दछु ब्रह्म छ भित्र गहिरो तम ।
कसरी पाउँला मोक्ष राखेर मनमा भ्रम ॥
(५७)

विसंवादी भएँ नित्य संवादी कहिले हुने ?
बोकेर भ्रमको जालो कसरी भ्रम मेटिने ?

(५८)

सत्यको चाहना गर्छु सधैं असत्य बोल्दछु ।
ज्ञानीको वस्त्र पैह्रेर आफ्नो अज्ञान छोप्तछु ॥

(५९)

गर्छु प्रकाशको खोजी अँध्यारो तिर धाउँछु ।
म हुँ जडान्ध अज्ञानी कहाँ प्रकाश पाउँछु ?

(६०)

कैल्यै उपनिषद् शास्त्र पढेकै छैन जान्दिनँ ।
महावाक्य परै जाओस् म आफ्नै वेद जान्दिनँ ॥

(६१)

अहं क्रोध असूया छन् म भित्र नै टनाटन ।
छाड भन्छु अरूलाई म आफैं छोड्न सक्तिनँ ॥

(६२)

विदेशमा गएँ पढ्न यहाँ शिक्षित भैकन ।
फर्किएर उताबाट आएँ दीक्षित भैकन ॥

(६३)

जानेँ शासन मायाको जानिनँ आत्मशासन ।
के पढें के बुझें मैले आफैँलाई म जान्दिन ॥

(६४)

अज्ञानी हुँ अहङ्कारी आफ्नै अज्ञान पोख्तछु।
ठूला शब्दहरू बोली आफ्नै अज्ञान छोप्तछु॥
(६५)

उचो आसनमा बस्छु तल बस्ने सबै कन।
अज्ञानी मूर्ख नै ठान्छु ज्ञानी होलान् म ठान्दिनँ॥
(६६)

अहंको मूल अध्यास अहं पछि हुने मम।
अहन्ता ममताबाटै फैलन्छ शर्वरी तम॥
(६७)

अहं नै हो म भाषामा संसारी मम जाल हो।
यो नै संसारको बीज महा संसृति काल हो॥
(६८)

अहं नाश न भै हुन्न अहंले मम बन्दछ।
ज्ञानाग्निबाट नै हुन्छ म भस्म वेद भन्दछ॥
(६९)

विवर्त ब्रह्मको हो म ब्रह्मै ब्रह्म सबैतिर।
अहं ब्रह्म म हो ब्रह्म ब्रह्म बाहेक के छ र ?
(७०)

२०. मोक्ष

मोक्षका भेद देखिन्छन् शास्त्रैपिच्छे थरी थरी ।
किन्तु हो एउटै मोक्ष मोक्ष हुन्नन् थरी थरी ॥

(१)

अद्वैत हुनु हो मोक्ष कसरी भेद आउने ?
जहाँ रहन्छ पार्थक्य कसरी मोक्ष पाउने ?

(२)

केवली भाव हो मोक्ष कैवल्य हुनु मोक्ष हो ।
सेव्य सेवकको भाव द्वैत हो र अमोक्ष हो ॥

(३)

मोक्षका नाममा मुक्ति धेरै भनिन्छ वास्तव ।
मुक्ति जस्ता अमुक्ति हुन् मोक्षाभास अवस्ताव ॥

(४)

सालोक्य सार्ष्टि सामीप्य सायुज्य र स्वरूपतः ।
द्वैतीका मुक्ति हुन् सारा पाञ्चरात्र सुसम्मत ॥

(५)

किन्तु अद्वैतको मुक्ति एक हो वेदसम्मत ।
अनेकौं मुक्ति जो भन्छन् वेदद्वारा असम्मत ॥

(६)

मोक्ष हो शून्य जो भन्छन् ती शून्य हुन् सुनिश्चित ।
शून्य अभाव हो शून्यबाट मोक्ष अनिश्चित ॥

(७)

त्रिकालाबाध्य हो सत्य सत्य ब्रह्मस्वरूप हो ।
मायिक शब्दका भित्र नपर्ने त्यो अरूप हो ॥

(८)

भक्ति साधन हो बाह्य साक्षात् साधन शब्द हो ।
महावाक्य विना मोक्ष हुँदैन ध्रुवसत्य हो ॥

(९)

बन्धको नाश हो मुक्ति जीव नै ब्रह्म बन्दछ ।
'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' नै वेदले पनि भन्दछ ॥

(१०)

[३५]बोल्या पढ्या सुनेका ती बिर्सनै पर्छ अन्ततः ।
अन्यथा मोक्ष नै हुन्न मोक्ष विस्मृति तत्त्वतः ॥

(११)

---

३५. आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥

– अष्टावक्रगीता १६।१

[३६]ब्रह्मज्ञान गरी हुन्छ जीव निर्मुक्त बन्धन ।
मुक्ति ब्रह्मस्वरूपै हो 'मुक्तिर्निर्विषयं मनः' ॥

(१२)

अरू साधन जस्ता हुन् होइनन् मुख्य साधन ।
महावाक्य विना अर्को मिल्दैन मुक्तिसाधन ॥

(१३)

---

३६. मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा । – विद्यारण्य स्वामी

२१. प्रलय

[३७]जन्मने सब प्राणीको मृत्यु हुन्छ सुनिश्चित ।
जन्मिन्छ छ हुँदै अन्त्य मृत्युबाट छ निश्चित ॥
(१)

विकार ६ थरी बोकी प्राणी घुम्दछ वस्तुतः ।
साक्षात्कार न भै जन्म मृत्यु नासिन्न तत्त्वतः ॥
(२)

सृष्टि यो सब नासिन्छ अन्ततः लयमा गई ।
ब्रह्मबाटै भई पैदा ब्रह्ममै मिल्छ सो गई ॥
(३)

[३८]विवर्तित भई सत्ता चेतना ब्रह्मको लिई ।
विवर्तमय सो सृष्टि ब्रह्ममै मिल्छ सो गई ॥
(४)

लय प्रलय या नाश सबै प्रलयरूप हुन् ।
शास्त्रले चार या पाँच भनी वर्णन गर्दछन् ॥
(५)

---

३७. जायते अस्ति वर्धते अपक्षीयते विपरिणमते नश्यति । – निरुक्तः

३८. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

नित्य नैमित्य अत्यन्त महाप्रलय अन्तिम ।
यै हो प्रलयको भेद सृष्टिका नाशको क्रम ॥

(६)

ब्रह्म नै हो उपादान मूलकारण सृष्टिको ।
विलोम क्रमले हुन्छ लय सृष्टि समष्टिको ॥

(७)

महाप्रलयमा नाश हुन्छन् सारा चराचर ।
मूल कारणमा लीन हुन्छन् गई सरासर ॥

(८)

लय हुन् अरू सामान्य आत्यन्तिक विमुक्ति हो ।
फेरि आउनु पर्दैन त्यही अन्तिम मुक्ति हो ॥

(९)

निद्रा हो नित्य ब्रह्माको निद्रा नैमित्तिकाभिध ।
त्रिलोकी जसमा हुन्छन् नाश प्रलयअन्वित ॥

(१०)

लय प्राकृत हो अर्को सृष्टि प्रकृतिमा गई ।
सम्पूर्ण मिल्दछन् शास्त्र भन्दछन् चतुरा भई ॥

(११)

दुई परार्धको आयु ब्रह्माको जब पुग्दछ ।
ब्रह्मा मुक्त भई जान्छन् महाप्रलय चल्दछ ॥
(१३)

यसमा सब नासिन्छन् माया प्रकृतिको लय ।
ब्रह्ममा नै गई हुन्छ यस्मा हुन्छन् सबै लय ॥
(१४)

मूल कारण हो ब्रह्म उपादान भनिन्छ जो ।
अद्वितीय स्वयं ब्रह्म मात्रै शेष रहन्छ जो ॥
(१५)

चौरासी लाख विस्तीर्ण योनिमा जन्म जो भई ।
अविमुक्त सबै जीव बस्छन् कारणमा गई ॥
(१६)

दुई परार्धको हुन्छ लयकाल पूरा जब ।
कामना सृष्टिको गर्छन् तुरुन्तै ब्रह्मले तब ॥
(१७)

अविमुक्त सबै जीव बनी अनुशयी तब ।
प्रारब्ध कर्मभोगार्थ जन्मन्छन् जीव ती सब ॥
(१८)

मोक्षकै लागि हो जन्म जीवको तर तै पनि ।
मोक्षतर्फ नलागेर घुम्छ जीव भ्रमी बनी ॥

(१९)

[39]ब्रह्मज्ञान विना मुक्ति युगौं युग बिते पनि ।
कहिल्यै हुन सक्तैन भन्दछ श्रुतिले पनि ॥

(२०)

[40]सृष्टिप्रलयको चक्र अनन्तसम्म चल्दछ ।
यो हो विधान दुर्लङ्घ्य वेदले पनि भन्दछ ॥

(२१)

---

३९. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । – श्रुतिः

४०. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविसन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ।
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

२२. उपसंहार

द्रष्टा र दृश्यको खेल हो सारा सृष्टिविभ्रम ।
द्रष्टामा नै गई लीन हुन्छ यो सृष्टिको क्रम ॥

(१)

महासृष्टि भई सृष्टि अवान्तर अरू पनि ।
सृष्टि प्रलय यी घुम्छन् रथका चक्र झैं बनी ॥

(२)

अनन्त सृष्टिको चक्र यो घुम्दछ निरन्तर ।
कैले प्रलयमा पुग्छ यस्को स्वभाव अस्थिर ॥

(३)

कहिले सुरु भो सृष्टि कहिले हुन्छ अन्त यो ।
वेदले नेति मात्रैले भन्छ सृष्टि अनन्त यो ॥

(४)

भन्छन् पश्चिमका विद्वान् [1]महाविष्फोट भैकन ।
शुरु भो सृष्टिको चक्र अनुमान गरीकन ॥

(५)

---

१. Big Bang

निरन्तर भई वृद्धि [2]महाविनाशमा गई ।
सारा यो सृष्टि नासिन्छ नभए सरहै भई ॥
(६)

इच्छा[3] मात्र गरे पुग्छ पर्दैन गर्नु नै श्रम ।
निमेषोन्मेष हो ब्राह्मी सृष्टि प्रलको क्रम ॥
(७)

जसरी सृष्टि यो हुन्छ विलोमक्रममा गई ।
अनन्त विश्व ब्रह्माण्ड सकिन्छ लयमा गई ॥
(८)

बुझ्नु पर्दछ मोक्षार्थ सृष्टिप्रलयको क्रम ।
उत्पन्न हुन्छ वैराग्य यही हो ज्ञानको क्रम ॥
(९)

चारसाधन सम्पन्न बन्न यल्ले सिकाउँछ ।
अन्त्यमा ब्रह्मको ज्ञान वैराग्यले गराउँछ ॥
(१०)

देहाध्यास र आसक्ति मनभित्र रहेतक ।
कामना एषणा लोभ रागद्वेष रहेतक ॥
(११)

---

२. Big Crunch

३. तदैक्ष बहु स्यां प्रजायेय । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।३

अहं र ममको भाव असूया मनमा लिनु ।
परपीडक भै बाँच्नु मृत्युलाई न संभिनु ॥
(१२)

यी सबै आसुरी भाव तामसी गुणले युत ।
ईर्ष्या जलन औडाहा प्रतिशोधादि संयुत ॥
(१३)

मान्छेका गुण यी हैनन् राक्षसी गुण हुन् सब ।
यिनले तल लैजान्छन् मोक्ष हुन्छ असम्भव ॥
(१४)

[४]जानेको जसले भन्छ जान्दैन कहिल्यै पनि ।
जानिन्न जसले भन्छ ज्ञानी हो निश्चयै पनि ॥
(१५)

ज्ञानी हुँ जसले भन्छ त्यो ज्ञानी हैन वस्तुतः ।
ज्ञानी म हैन जो भन्छ त्यही हो ज्ञानी तत्त्वतः ॥
(१६)

---

४. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ – केनोपनिषद्

Socrates had said that he was wiser than his contemporaries because he alone knew that he knew nothing.

– *Galileo and scientific method. Topics and opinions. By Bentrand Russell,*

[५]बोल्या पढ्या सुन्या सारा बिर्सनै पर्छ अन्ततः ।
अन्यथा मुक्ति नै हुन्न यो बुझ्नु पर्छ तत्त्वतः ॥

(१७)

[६]विनाकारण नै वेद द्विजले पढ्नु पर्दछ ।
अन्यथा ब्राह्मणै हैन वेदले नित्य भन्दछ ॥

(१८)

वैदिक ज्ञान हो हाम्रो जस्को उपनिषद् शिर ।
अद्वैत ज्ञान हो सोही सबै दर्शनको शिर ॥

(१९)

[७]पढेर वेद पढ्दैन जल्ले उपनिषद् भने ।
ब्राह्मणै हैन हो शूद्र शास्त्रादिले स्वयं भने ॥

(२०)

---

५. आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वं विस्मरणादृते ॥

– अष्टावक्रगीता १६।१

६. ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ।

– श्रुतिः

७. यो ऽधीत्य विधिवद् वेदं वेदान्तं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रकल्पः सपद्यं स प्रपद्यते ॥

– औशनसस्मृतिः ३।८२

[८]बाँच्तामा शान्ति यो दिन्छ बाँच्ने आधार बन्दछ।
मरेमा मोक्ष यो दिन्छ यही नै वेद भन्दछ।

(२१)

सम्प्रदायहरू भन्दा धर्मभन्दा अझै पर।
दिन्छन् उपनिषद् ज्ञान साक्षात् ब्रह्म परात्पर ॥

(२२)

विद्वान् विदेशका गर्छन् यसको गुण वर्णन।
अमूल्य रत्न सर्वोच्च भन्छन् [९]शाश्वत दर्शन ॥

(२३)

सर्वोच्च फल हो [१०]ज्ञान मान्छेको बुद्धिसिर्जित।
यो हो उपनिषद् शास्त्र झल्किँदो दिव्य ऊर्जित ॥

(२४)

---

८. From every sentence deep original and sublime thought arise and the whole is pervaded by a high and holy and earnest spirit. In the whole world, there is no study, except that of the originals, so beneficial and so elavating as that of the upanishadas (oupneshat). It has been the solace of my life. It will be the solace of my death.

– Aurther schopenhauer, German Scholar

९. Perennial philoshophy is the philosohophy of Upanishadas.

– Paul Deussen

१०. Personally I regard the Upanishada as the highest product of the human mind, the Crystalizised wisdom of divinely ilumined men.

– Dr. Annie Besant

[११]वेदान्त मतबाटै नै आज पाश्चात्य दर्शन ।
अनुप्राणित बन्दै छ गर्दै गम्भीर चिन्तन ॥

(२५)

अन्त्यमा सबले पढ्नै पर्छ अद्वैतदर्शन ।
[१२]वेदान्त नै ढिलो चाँडो बन्ने छ विश्वदर्शन ॥

(२६)

अनन्त जन्म घुम्दैमा जीव सङ्कष्ट पाउँछ ।
कहिल्यै चेत खुल्दैन संसारमै रमाउँछ ॥

(२७)

स्वर्गको कामना गर्छ स्वर्ग जान्छ र आउँछ ।
तथापि मुक्ति चाहन्न अँध्यारै तर्फ धाउँछ ॥

(२८)

नरक स्वर्गमा खास पार्थक्य छैन वस्तुतः ।
मुक्ति आत्यन्तिकी दिन्छ ज्ञानले मात्र तत्त्वतः ॥

(२९)

---

११. The German Schools, the English orientalists and our own Emerson testify the fact that it is literally true that vedantic thoughts pervade the western thought of today.

– Sarra Bull.

१२. It is destined sooner as later to become the faith of the people.

– Aurther Schophenhauer

नौका खालि भए तर्छ बीचमै नत्र डुब्दछ।
संसारी कामनायुक्त मान्छे तर्दैन डुब्दछ॥
(३०)
अज्ञले [१३]रात जो ठान्छ ज्ञानीले दिन ठान्दछ।
जहाँ सुत्तछ अज्ञानी ज्ञानी निभ्रान्त जाग्दछ॥
(३१)
न शस्त्र[१४] काट्छ आत्मा त्यो न आगोले डढाउँछ।
न सुकाउँछ हावाले न पानीले भिजाउँछ॥
(३२)
[१५]अहं ब्रह्मास्मिको भाव लिएर जुन मर्दछ।
ऊ स्वयं ब्रह्म भै हाल्छ संसारसिन्धु तर्दछ॥
(३३)
[१६]सुकेको काठ आगोले खरानी सब गर्दछ।
ब्रह्माग्निरूप आगोले अज्ञान नष्ट गर्दछ॥
(३४)

---

१३. What is night for all beings is the time of waking for the discipline soul, and what is the time of waking for all beings is night for the sage who sees or the sage of vision.

१४. Weapons do not cleave this self, fire does not burn him, waters do not make him wet, nor does the wind make him dry.

१५. The soul goes that on which its mind is set during the thast moments. What we think we become.

१६. As the fire which is kindled turns its fuel to ashes, even so does the fire of wisdom turn to ashes all work.

यो सारा [१७]सृष्टि हो खालि दृष्टिबाट विनिर्मत ।
सृष्टि दृष्टि सबै मिथ्या मायासृष्टि विकल्पित ॥

(३७)

[१८]आत्माको दृष्टिबाटै नै देवता लोक यी सब ।
चराचर सँगै प्राण प्राणीको हुन्छ उद्भव ॥

(३८)

द्रष्टा दृश्य सँगै दृष्टि चराचर समस्त भै ।
ब्रह्म नै सृष्टिमा सारा देखापर्छ [१९]विवर्त भै ॥

(३९)

द्रष्टा दृश्य सबै यौटै ब्रह्म बाहेक के छ र ?
अरू मायिक हुन् मिथ्या ब्रह्मसत्य परात्पर ॥

(४०)

विवर्त ब्रह्मको सृष्टि स्रष्टा ब्रह्म सुनिर्भय ।
जब सृष्टि छँदैछैन कहाँ स्थिति कहाँ लय ॥

(४१)

---

१७. यदा यत्पश्यति, तदा तत्समकालं सृजति दृष्टिरेव विश्वसृष्टिः, दृश्यस्य दृष्टिभेदे प्रमाणाभावात् । – अद्वैतसिद्धिः

१८. एवमेवास्मादात्मनः प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूताति सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।१।२०

१९. विवर्तो नाम उपादान विषमसत्ताककार्यापत्तिः । – वेदान्तपरिभाषा
अतत्त्वोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः । – पञ्चदशी

लेखकका प्रकाशित ग्रन्थहरू

आध्यात्मिक

१. ज्ञान र भक्ति – २०६३
२. रासपञ्चाध्यायी – २०६४
३. ब्रह्मसाक्षात्कार – २०६५
४. उपनिषत्सार – २०६७
५. ब्रह्मसूत्रसार – २०६७
६. मणिरत्नमाला अनुवाद – २०६७
७. अध्यास र चतुःसूत्री – २०६८
८. वेदान्तपरिभाषासार – २०६८
९. श्रीकृष्णाय वयन्नुमः – २०६९
१०. परमसत्य – २०६९
११. अध्यास – २०६९
१२. अद्वैतसिद्धिः १ खण्ड – २०६९
१३. अद्वैतसिद्धिः २ खण्ड – २०७०
१४. अन्तिम उपदेश – २०७०
१५. ब्रह्मविद्या – २०७०
१६. अजातवाद – २०७१
१७. पराविद्या – २०७१
१८. औपनिषद पुरुष – २०७२
१९. ब्रह्माऽनुभूति – २०७२
२०. द्रष्टा र दृश्य – २०७२

लौकिक

१. उसैको लागिको समीक्षा – २०२६
२. ऋतुमन्थन, समीक्षा – २०४४
३. सिर्जनाका फूलहरू, कविता – २०५१
४. बहादुर शाह, खण्डकाव्य – २०५२
५. श्रद्धाञ्जलि, शोककाव्य – २०५२
६. गीत तथा भजनहरू – २०५२
७. अमरसिंहको चिट्ठी, काव्य – २०५३
८. क्रान्तिदूत, खण्डकाव्य – २०५३
९. विविधयात्रा, कविता – २०५५
१०. यात्रैयात्रा, कविता – २०५८
११. पत्रैपत्र, कविता – २०५९
१२. पृथ्वीविजय, काव्य – २०६२
१३. तीर्थहरूको यात्रावृत्तान्त – २०६४
१४. अनुस्मृति (जीवनयात्रा) – २०६७
१५. वन्दना – २०६८
१६. कविशतक – २०६८
१७. अष्ट्रेलियाको दैनिकी – २०६९
१८. आभास – २०७२